

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
EKONOMETRİ ANABİLİM DALI
2021-YL-142

HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN KALKINMA
GÖSTERGELERİNE ETKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ

HAZIRLAYAN
Fatih KARA

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Elvan HAYAT

AYDIN- 2021

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

19 / 08 / 2021

Fatih KARA

ÖZET

HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN KALKINMA GÖSTERGELERİNE ETKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ

Fatih KARA

Yüksek Lisans Tezi, Ekonometri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Elvan HAYAT

2021, XV + 74 sayfa

Bir ülkede bireylerin ve kurumların hukuka uygun davranışları olarak tanımlanabilen “hukukun üstünlüğü” kavramı ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişki literatürde sıklıkla tartışılmakta ve hukukun üstünlüğünün kalkınmayı öncelediği savı ileri sürülmektedir. Bu çalışmada hukukun üstünlüğü-ekonomik kalkınma ilişkisi, seçilmiş 85 ülke örneğinde, 1996-2019 dönemi verileri kullanılarak, panel veri analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Analizde kalkınma göstergeleri olarak “insani kalkınma endeksi” ve “kişi başı gelir düzeyi” verileri kullanılmıştır. Hukukun üstünlüğünün göstergesi olarak hukukun üstünlüğü indeksi (Rule of Law Index) kullanılmıştır. Hukukun üstünlüğü indeksi verileri Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Ekonomik kalkınmayı etkilediği düşünülen kamu harcamaları, enflasyon, yatırım, işsizlik, ticari dışa açıklık değişkenleri kontrol değişkeni olarak modele dahil edilmiştir. İnsani kalkınma endeksi verileri BM Kalkınma Programı veri tabanından alınmış olup, diğer tüm değişkenler Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir.

Hukukun üstünlüğü ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi analiz etmek amacıyla iki farklı model kurulmuş, modellerin tutarlılığını test etmek amacıyla ayrıca FMOLS ve DOLS yöntemleri ile de tahmin yapılmıştır. Analiz sonucunda, hukukun üstünlüğü değişkeninin kalkınma göstergeleri olan insani kalkınma endeksi ve kişi başı gelir düzeyini pozitif yönde etkilediği bulgusu elde edilmiştir. Ayrıca yatırım düzeyi, kamu harcamaları ve ticari dışa açıklığın kalkınma düzeyini pozitif yönde, işsizlik ve enflasyonun ise negatif yönde etkilediği görülmüştür.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Hukukun Üstünlüğü, Ekonomik Kalkınma, İnsani Kalkınma Endeksi, Panel Veri Analizi.

ABSTRACT

THE RULE OF LAW EFFECT TO DEVELOPMENT INDICATORS: A PANEL DATA ANALYSIS

Fatih KARA

MSc Thesis at, Econometrics

Supervisor: Assist. Prof. Elvan HAYAT

2021, XV + 74 Pages

The relationship between the concept of "rule of law", which can be defined as the legal behavior of individuals and institutions in a country, and economic development is frequently discussed in the literature, and it is argued that the rule of law prioritizes development. In this study, the relationship between the rule of law and economic development was analyzed by panel data analysis method, using the data of the period 1996-2019 in the sample of 85 selected countries. In the analysis, "human development index" and "per capita income level" data were used as development indicators. Rule of law data was obtained from the World Bank database (Rule of Law Index). Public expenditures, inflation, investment, unemployment, trade openness variables, which are thought to affect economic development, are included in the model as control variables. Human development index data were obtained from the UN Development Program database, and all other variables were obtained from the World Bank database.

In order to analyze the relationship between the rule of law and economic development, two different models were established, and in order to test the consistency of the models, estimation was also made with FMOLS and DOLS methods. As a result of the analysis, it was found that the rule of law variable positively affects the human development index and per capita income, which are development indicators. In addition, investment level, public expenditures and trade openness affect the level of development positively, while unemployment and inflation affect negatively.

KEYWORDS: Rule of Law, Economic Development, Human Development Index, Panel Data Analysis.

ÖNSÖZ

Tezimde bireylerin ve toplumların refaha ulaşmasında ve ideal bir düzene ulaşmada oldukça önemi olan hukukun üstünlüğünün, kalkınmaya etkilerini incelemeye çalıştım. Bana da çok şey öğreten ve donanımımı arttıran bu çalışmanın literatüre ve insanlığın gelişimine katkısının olmasını dilerim.

Araştırma sürecim boyunca ekonomi, istatistik ve ekonometri ile bilgi, birikim ve deneyimlerini benimle paylaşan, her konuda desteklerini esirgemeyen ve tez danışmanım olmayı kabul eden değerli hocam Dr. Öğretim Üyesi Elvan HAYAT' a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca gece gündüz demeden çok kıymetli vakitlerini bana ayıran ve bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emeği olan kıymetli meslektaşım Mehmet MERCAN hocama da teşekkürü bir borç bilir ve saygılarımı sunarım.

Motivasyonumun düştüğü zamanlarda hep yanımda durarak beni destekleyen, çalışmalarımda bana sabır gösteren, aldığım her kararda arkamda duran hayat arkadaşım, sevgili eşim Rukiye'ye ve çocuklarım Yiğit ile Furkan'a da çok teşekkür ederim.

Fatih KARA

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
ŞEKİLLER DİZİNİ	xi
TABLolar DİZİNİ.....	xii
GRAFİKLER DİZİNİ	xiii
EKLER DİZİNİ	xiv
KISALTMALAR DİZİNİ	xv
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	4
1. HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ KAVRAMININ TEORİK TARTIŞMASI VE BİLEŞENLERİ	4
1.1. Kavramsal Çerçeve	4
1.1.1. Hukukun Üstünlüğü.....	4
1.1.2. Demokrasi.....	6
1.1.3. İnsan Hakları.....	8
1.2. Hukukun Üstünlüğünün Tarihsel Gelişimi	9
1.3. Hukukun Üstünlüğünün Ölçülmesi	11
2. BÖLÜM	15
2. KALKINMA KAVRAMININ TEORİK TARTIŞMASI, BİLEŞENLERİ VE TÜRKİYE'DEKİ KALKINMA HAREKETLERİ	15
2.1. Kalkınmanın Tanımı	15
2.2. Kalkınma ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Farklar.....	16
2.3. Kalkınmayı Belirleyen Unsurlar	16
2.3.1. Nüfus Artışı	17

2.3.2. Fiziki Sermaye	17
2.3.3. Beşerî Sermaye (İnsan Gücü)	17
2.3.4. Sermaye Birikimi	18
2.3.5. Doğal Kaynaklar	18
2.3.6. Teknoloji	19
2.3.7. Sosyal Sermaye	19
2.4. Kalkınmaya İlişkin Kuramlar	20
2.4.1. Coğrafya Hipotezi	20
2.4.2. Kültür Hipotezi	21
2.4.3. Cehalet Hipotezi	21
2.4.4. Şans Hipotezi	22
2.4.5. Kurumlar Hipotezi	22
2.5. Kalkınmanın Göstergeleri	23
2.5.1. Kişi Başı Düşen Milli Gelir	23
2.5.2. İnsani Kalkınma Endeksi (HDI)	24
2.6. Türkiye'nin Kalkınma Yolculuğu	26
3. BÖLÜM	32
3. HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ- KALKINMA İLİŞKİSİ	32
3.1. Ekonomi-Hukuk İlişkisi	32
3.2. Hukukun Üstünlüğü- Kalkınma İlişkisi	38
3.3. Literatür Taraması	40
3.3.1. Teorik Çalışmalar	40
3.3.2. Ampirik Çalışmalar	44
4. BÖLÜM	50
4. EKONOMETRİK ANALİZ	50
4.1. Veri	50
4.2. Yöntem	52

4.3. Panel Birim Kök Analizi.....	53
4.4. Breush- Pagan Lagrange Multiplier (LM) Testi	56
4.5. Hausman İçsellik Testi.....	57
4.6. Sabit Etkiler Modelinde Bireysel ve Zaman Etkilerinin Test Edilmesi (F testi)	58
4.7. İki Yönlü Sabit Etkilerle Model Tahmini ve Bulgular	59
5. TARTIŞMA VE SONUÇ	63
6. KAYNAKLAR.....	67
7. EKLER	73
ÖZGEÇMİŞ	74

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2.1. İnsani Kalkınma Endeksi Bileşenleri	25
--	----

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.1. 2019 Yılına Ait Dünya Bankası Hukukun Üstünlüğü Sonuçları (İlk 10 Ülke ve Türkiye).....	11
Tablo 1.2. 2020 yılına ait Dünya Adalet Projesi (WJP) Hukukun Üstünlüğü Sonuçları (İlk 10 Ülke ve Türkiye)	13
Tablo 2.1. 2020 yılı İnsani Kalkınma Endeksi Sonuçları (İlk 10 Ülke ve Türkiye)	25
Tablo 3.1. Ülkelerin Gelir Grubu ile Hukukun Üstünlüğü Puanları (2020-126 ülke).....	40
Tablo 4.1. Değişkenler ve Veri Kaynağı	51
Tablo 4.2. IPS ve Fisher PP Panel Birim Kök Testi Sonuçları	55
Tablo 4.3. Model 1 için LM Testleri	57
Tablo 4.4. Model 2 için LM Testleri	57
Tablo 4.5. Model 1 için F Testleri	59
Tablo 4.6. Model 2 için F Testleri	59
Tablo 4.7. İki Yönlü Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları	60
Tablo 4.8: DOLS Modeli Tahmin Sonuçları	62
Tablo 4.9. FMOLS Modeli Tahmin Sonuçları	62

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1.1. Türkiye'nin 1996-2019 Dönemi "Hukukun Üstünlüğü Endeksi	12
Grafik 1.2. Türkiye'nin 2014-2020 dönemi Dünya Adalet Projesi "rule of law (hukukun üstünlüğü)" endeksi.....	13
Grafik 2.1. 1960-2020 dönemi Türkiye'ye ait kişi başı milli gelir (ABD Doları)	30
Grafik 2.2. 1996-2019 dönemi Türkiye'ye ait insani kalkınma endeksi sonuçları.	31

EKLER DİZİNİ

Ek 1. Analize Dahil Edilen Ülkeler	73
--	----

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: İnsan Hakları ve Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi
AP	: Avrupa Birliği Parlamentosu
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu
BM	: Birleşmiş Milletler
BRICS	: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'dan oluşan topluluk
COVID-19	: Yeni Tip Koronavirüs
DOLS	: Dinamik En Küçük Kareler Yöntemi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
EBDR	: Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası
EPDK	: Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu
EURADA	: Avrupa Bölgesel Kalkınma Ajansları
FMOLS	: Tam Düzeltilmiş En Küçük Kareler Yöntemi
GDP	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GSMG	: Gayri Safi Milli Gelir
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HDI	: İnsani Kalkınma Endeksi
ILO	: Uluslararası Çalışma Teşkilatı
IPS	: İm, Pesaran, Shin Birim Kök Testi
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
WJP	: Dünya Adalet Projesi

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca ekonomik gelişmeler, sosyal, siyasal ve hukuki değişimlerle sürekli etkileşim halinde olmuştur. Karşılıklı etkileşim halinde olan bu kavramlar, insani gelişmelere yön vermiştir. Bu kavramlar içerisinde özellikle ekonomik ve hukuk temelli kavramların, insanlık tarihine yön vermesi bağlamında etkisinin daha yüksek düzeyde olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Büyük göçler, savaşlar, coğrafi keşifler, toplumsal devrimler gibi tarihsel deneyimler göstermektedir ki; tarihe yön veren olayların arkasındaki ana motivasyonlar ağırlıklı olarak ekonomik veya hukuksal temellidir. Yakın tarihte yaşanan sanayi devrimi süreci, Fransız ihtilali, 1. ve 2. Dünya savaşları gibi olaylar buna örnek gösterilebilir. Yine tarihsel süreçte yaşanan ve ekonomileri büyük ölçüde etkileyen deniz ticaretinin gelişmesinde sigortacılık kurumunun hukuki temellere dayanması ekonomi-hukuk ilişkisinin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca ekonomik temelli toplumsal olayları, hukuki anlaşmalar ve sözleşmeler takip etmiştir. Savaşlardan sonra yapılan milletler arası antlaşmalar, bölgesel ekonomik ve siyasal örgütlenmelerin yaptıkları anlaşmalar, Magna Carta Fermanı (1215), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (1950), BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948) gibi hukuki metinler bu bağlamdadır.

Ekonomik refahın ve zenginliğin artması ve bunun toplumun tüm kesimlerine yayılması, hukuk ve ekonominin birbirlerini tamamlamaları ile mümkündür. Ekonomik sistemin verimli, işlevsel ve sağlıklı işleyebilmesi ancak etkin bir hukuk sisteminin varlığıyla mümkün olur. Tarih boyunca ticaretin gelişmesi, mülkiyet haklarında yaşanan değişimler, miras paylaşımı, iktidarların sınırlandırılması gibi konular her alanda olduğu gibi, ekonomik konularda da kuralların konulmasını ve etkin kurumlarca yönetim ve denetim yapılmasını gerekli kılmıştır.

Adam Smith ile birlikte ekonominin bir bilim dalı olarak ortaya çıkması ve korumacı ekonomik anlayışa karşı “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ile özdeşleşen liberal düşüncenin ortaya atılmasıyla birlikte uluslararası ticaret, mal ve sermaye akımları artmıştır. Bu iktisadi ekolün savları olan “mutlak üstünlükler” ve “karşılaştırmalı üstünlükler” teorileri ile uluslararası mal, hizmet ve sermaye akımlarının ülkelerin ve küresel ekonominin gelişmesine katkı sunacağına belirtilmesiyle birlikte bu düşünce benimsenmiş ve uluslararası ticaret hız kazanmıştır. Uluslararası ticaretin sağlıklı işlemesi ve sermaye akımlarının ülkeler arasında dolaşımını ise ilgili ülkelerdeki hukuki işleyişle yakından ilişkidir. Ayrıca İskoç düşünür ve iktisatçı Adam Smith 1776’da yazdığı köşe taşı

niteliğindeki “Milletlerin Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme” eserinde ulusların kalkınmasında eğitim sistemi, hukuk sistemi ve adil vergi dağılımını sağlamanın önemine vurgu yaparak, ekonomi-hukuk ilişkisini ortaya koymuştur. Tarihsel süreçte bankacılık sisteminin hukuki altyapısının oluşması, sermaye birikiminin gelişmesini öncelmiş ve bir üretim faktörü olarak sermaye birikiminin artması da ekonomik gelişmelere destek sunmuştur.

Türkiye’de 1980’li yıllardan sonra, ekonomik paradigmanın değişerek “ihracata dayalı büyüme modelinin” benimsenmesi, 1989 yılında çıkarılan 32 sayılı karar ile birlikte sermaye akımlarının önündeki engellerin kaldırılması, 1985 yılında Borsa’nın kurulması ve gümrük birliğine katılım ile dışa açılım süreci başlamıştır. Ayrıca 1989’da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin zorunlu yargı yetkisi tanınmış ve 2001 yılında yapılan düzenlemelerle birlikte, uluslararası şirketlerle yaşanabilecek uyuşmazlıklarda yabancı mahkemelerin yetkili kılınmasını sağlayan Tahkim kanunu çıkarılmıştır. Sonraki dönemde, 2004 Avrupa Birliği müzakere sürecinin başlatılması ile birlikte ülkenin, uluslararası bağlamda ekonomik, hukuki ve gelişmiş ülkelerin olduğu bir entegrasyona dahil olma amacıyla, demokratik reformlarının hız kazanması, BDDK, EPDK vb. bağımsız kurulların oluşturulması gibi yapılan düzenlemeler, sermaye akımlarının ülkeye gelmesine yol açmıştır. Hukuki anlamda yapılan düzenlemeler ile birlikte sermaye akımlarının hareketleri ülkemize yönelmiş, özellikle 2007 yılında 1 milyar dolar civarında olan doğrudan yabancı yatırımlar 27 milyar dolar düzeyine yükselmiş, faizler %70’lerden %5’lere kadar gerilemiş, 2002 yılında 3688\$ olan kişi başı gelir, 2009 yılında 9104\$’a, 2013 yılında ise 12614\$’a yükselmiş ve gözle görülür ekonomik gelişmeler kaydedilmiştir. Tüm bu ekonomik hareketliliğin temelinde hukuksal düzenlemeler yatmakta, hukuki altyapının gelişmesi, ekonomik gelişmelere katkı sağlamaktadır.

Bu çerçevede çalışmada; hukukun üstünlüğünün kalkınma göstergeleri olan insani kalkınma endeksi ve kişi başı gelir düzeyi üzerindeki etkisinin panel veri analizi yöntemleri ile incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın giriş bölümünü takip eden birinci bölümünde, hukukun üstünlüğü kavramının teorik tartışması yapılmış, bileşenleri ve tarihsel gelişimi incelenmiştir. İkinci bölümde ise kalkınma kavramı ele alınmış, Türkiye’de kalkınma ile ilgili yapılanlara değinilmiştir. Üçüncü bölümde hukukun üstünlüğü ile kalkınma arasındaki ilişki irdelenmiş ve yazın taraması yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise ekonometrik analiz yapılarak, elde edilen bulgular tartışılmıştır. Çalışma tartışma ve sonuç bölümüyle devam

etmiş ve kaynakların yazımıyla sonlandırılmıştır. Özellikle ülkemiz örneğinde bu alanda yapılan çalışmaların sınırlı olması dikkate alınırca, bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. BÖLÜM

1. HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ KAVRAMININ TEORİK TARTIŞMASI VE BİLEŞENLERİ

Çalışmanın bu bölümünde hukukun üstünlüğü kavramı, etkileşim halinde olan demokrasi ve insan hakları kavramlarıyla tanımlanmıştır. Ardından hukukun üstünlüğünün tarihsel gelişimi açıklanmıştır. Son olarak hukukun üstünlüğünü ölçen uluslararası endeksler hakkında bilgi verilmiş olup, bu endekslerde Türkiye'nin durumu da analiz edilmiştir.

1.1. Kavramsal Çerçeve

1.1.1. Hukukun Üstünlüğü

Hukuk devleti, devlet örgütünün ve yönetiminin adalete ve hukuka uygun olarak oluştuğu devlet olarak tanımlanmaktadır (Corten, 2009). Bu tanımda var olan iki boyut “Hukuk” ve “Adalet”tir. Devletin ve bireylerin tabi olduğu hukuk kurallarının, normatif bakımdan hukukun şekil ve esas unsurlarını kapsamasına “hukuk” denirken, bu kuralların esasına yani özüne ilişkin boyut ise “adalet” olarak tanımlanmaktadır (Erkiner, 2013). Hukuk devleti kavramı sadece “hukuk” boyutuyla ele alınacak olursa, şekli olarak hukuk normu görünümünde olan kurallar -içeriği ve amacı ne olursa olsun- “adalet”i tesis edemeyecek, hatta bu hukuk kuralları kötü niyetli kişi ve gruplar elinde insan hakları istismarlarına yol açacaktır. Tarih bu durumun örnekleriyle doludur.¹ Özellikle 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren hukuk kurallarının özüne ilişkin olarak; her hukukun değil, ancak belirli evrensel özellik ve niteliklere uygun hukukun üstünlüğünün benimsendiği devlet ve toplumların hukuk devleti olarak anlaşılması gerektiği belirtilmiş (Corten, 2009) ve “hukukun üstünlüğü” kavramı uluslararası ölçekte etkin bir ilke olarak yer edinmeye başlamıştır.

Hukukun üstünlüğü kavramı dar ve geniş olmak üzere iki anlamda belirtilmektedir. Dar anlamda hukukun üstünlüğü, yönetimin yaptığı her şeyin hukuka bağlı olması yani kamu görevlilerinin ve bireylerin hukuka uygun olarak hareket etmeleri ve hukuka bağlı olmalarını anlatır (Reynolds, 1989). Buna göre hukuk kuralları önceden konulmuş, ilan

---

¹ 2.Dünya savaşı öncesinde Almanya, İtalya ve İspanya gibi ülkelerin meclislerinde hukuki normlara uygun çıkarılan yasalar ve bunların uygulanması sonucu milyonlarca insan yaşamını yitirmiş, sürgün edilmiş, birçok hak kayıpları yaşanmıştır.

edilmiş, muğlaklıktan uzak, kesin, herkese uygulanabilir, anlaşılır ve açık olmalıdır. Bu unsurları kısmen dahi sağlayamayan bir hukuk yeterli bir hukuk olarak tanımlanamaz.

Yönetilenler ve idare arasındaki ilişkide yönetimin keyfi tutumları karşısında yurttaşların hak ve özgürlüklerini hukuksal olarak güvence altına almak yani devletin işleyişini, eylem ve işlemlerini hukukla sınırlamak ve yargısal denetime tabi hale getirmek hukukun üstünlüğünün dar çerçevesidir. Bu anlamda anayasa ile konulmuş kuralların olması ve devletin işleyişinin keyfilikten uzak kurullarla belirlenmesi modern devletlerde hukukun üstünlüğünün var olduğunun göstergesidir (Özbudun, 2011).

Geniş anlamda hukukun üstünlüğü ise, hukukun üstünlüğünün dar çerçevesine ilaveten devlete, bireylerin refahını ve güvenliğini arttıracak, temel hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınmasını sağlayacak dağıtıcı adalet de dahil tüm önlemlerin alınması yükümlülüğünü de yükler. Bu da ancak insan hak ve özgürlüklerinin, demokrasinin, açık, serbest ve istikrarlı bir ekonomik sistemin varlığıyla mümkündür. Buradaki en temel unsur insan hak ve özgürlüklerinin kurumsal olarak koruma altına alınmasıdır. Gerek İnsan Hakları Evrensel Beyannameinde gerekse Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde bu haklar açıklanmıştır. Yaşama hakkı, özgürlük ve güvenlik hakkı, bağımsız ve tarafsız yargılanma hakkı, adil yargılanma hakkı, özel hayatın gizliliği ve korunması, işkence yasağı, zorla çalıştırılma yasağı, dernek kurma ve toplantı özgürlüğü, ifade özgürlüğü gibi hak ve özgürlükler bunlardan bazılarıdır. Hukukun üstünlüğü sadece kamusal alanda değil, özel yaşamda da var olmalıdır. Kramer (2010), hukuku üstün kılmadan hiçbir devletin bireysel özgürlükleri garanti altına alamayacağını savunur. Bağımsız ve tarafsız yargı tarafından korunan etkin ve sağlıklı bir hukuk sistemi yoksa hak ve özgürlükler güvencede bulunamaz ve bu haklar risk altındadır.

Hukukun üstünlüğünün sahip olduğu üç temel karakteristik özellik vardır. İlki, anayasacılık anlayışıdır. Kamu gücünün yetki ve sınırlarını belirleyen anayasa, ayrıca temel hak ve hürriyetleri de korur. Anayasalar özünde bireyi devletten koruyan en üst metinlerdir. İkinci özellik, karar alma süreçlerinin hukuka göre işlemesi ve kural eksenli çalışmasıdır. Kurallar, kanun koyucu aktörlerin bireysel yararlarından uzak, toplumun menfaatine olmalıdır. Hukukun üstün olduğu yerlerde karar alma ve kural koyma süreçleri, bireylerin geleceğe dönük planlar yapmasını sağladığı gibi toplumda bir istikrar ve düzen oluşmasını sağlar. Yapılan sözleşmelerde ve mülkiyet haklarında hukukun üstün olması, yatırımların ve ticaretin artmasına ve ekonomik gelişmeye yol açacaktır (Haggard vd, 2007). Üçüncü

özellik ise, kuvvetler ayrılığıdır. İdarenin takdiri, yetki kullanmasından çok, nötr ilkeler çerçevesinde karar almasını sağlayacak denge ve denetim mekanizmalarının kurulması, keyfilikten uzak bir yönetimin var olmasını sağlayarak bağımsız yargının gelişmesini sağlayacaktır (Helmke vd, 2009).

Hukukun üstünlüğü kavramı, Birleşmiş Milletler'e (BM) göre şu şekilde öğelerden oluşmaktadır: Kanun önünde eşitlik, kanun önünde hesap verilebilirlik, kuvvetler ayrılığı, kanunun uygulanmasında adil olma, hukuki karar(hüküm) aşamasına katılım, keyfilikten kaçınma, yasal kesinlik, prosedürde ve yasada şeffaflık, yasanın herhangi bir ayrımcılığa maruz bırakılmaksızın herkese eşit bir şekilde uygulanması.

Ayrıca hukukun üstünlüğü kavramının bütün bireylerin, özel veya devlet kurumları da dahil olmak üzere tüm kamusal kurumların; erişilebilir olan, herkese eşit olarak uygulanan ve uluslararası hukuk norm ve ilkeleriyle uyumlu yasalar karşısında sorumlu tutulabilirliklerini içerdiği de belirtilmiştir. Hukukun üstünlüğü kavramı ve bu kavramın gelişimi Birleşmiş Milletlerin üzerinde en yoğun şekilde çalıştığı konulardan biridir. Nitekim 2005 tarihli BM Dünya Zirvesi Sonuç Belgesinde uluslararası toplumun üzerinde çalışması gereken 10 sorun içerisinde “insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü” başlığı bir başlık olarak verilmiştir.² Hukukun üstünlüğü, demokrasi ve insan hakları ile birlikte değerlendirilmiş olup, bu 3 kavram birbirine bağlı ve karşılıklı etkileşim içindedir.

1.1.2. Demokrasi

Demokrasi yönetim şekillerini, karar alma ve uygulama süreçlerini, bir yaşam biçimini ve değerler kümesini ifade eden çok boyutlu bir kavramdır (Uygun, 2015). Gözler (2015), demokrasiyi iki şekilde tanımlamakta ve iki değişik demokrasi teorisinden bahsetmektedir. Normatif demokrasi teorisine göre, demokrasi sözlük anlamından hareketle tanımlanır. Abraham Lincoln'un meşhur ifadesiyle demokrasi “*halkın, halk tarafından, halk için yönetimi*” şeklindedir. Bu tanım bir ideali, olması gerekeni yansıtır. Halkın ihtiyaç ve eğilimlerine tam olarak cevap veren yönetim, hiçbir zaman olmamıştır ve belki de hiç olmayacaktır. Ampirik demokrasi teorisi ise, ideal anlamda demokrasiyi değil, bu ideale kabataslak yaklaşan gerçek demokrasileri anlatır. Olması gerekene değil, olana bakar. Bu teoriye göre şu altı özellik sağlanmalıdır:

---

² Diğer başlıklar: kalkınma, terör, barışın inşası ve korunması, koruma yükümlülüğü, yönetim reformu, çevre, uluslararası sağlık, insani yardım, BM'nin güçlendirilmesi.

1. Siyasal makamlar etkin olmalı ve seçimle yönetime gelmelidir.
2. Seçimler periyodik olarak tekrarlanmalıdır.
3. Seçimler serbest olmalıdır.
4. Birden çok siyasi parti mevcuttur.
5. Muhalefetin iktidar olma şansı vardır.
6. Temel kamu hakları tanınmış ve güvence altına alınmıştır.

Arend Lijphart (1997), bu altı koşulu 1950'den beri kesintisiz olarak yerine getirebilmiş sadece 21 ülkenin var olduğunu savunur.³ 2. Dünya savaşını demokrasi bloğuna sahip ülkelerin kazanması, dünyada güçlü bir demokratikleşme dalgası başlattı (Uygun, 2015). Yirminci yüzyılın sonlarında demokrasi ile yönetilen ülke sayısının çoğunluğu ele geçirdiği, artık demokratik yönetimlerin istisna olmadığı ve farklı kültür çevresine ve farklı tarihi geçmişlere sahip insanların demokrasiyi en iyi yönetim biçimi olarak benimsedikleri görülmektedir. Bu kabullenmeye, demokrasinin temel özelliklerinden biri olan, azınlık görüşlerin ileride çoğunluk görüş haline gelmesi ihtimalinin her zaman bulunmasının neden olduğu söylenebilir.

Demokrasinin tanımındaki yukarıdaki şartlar, minimum şartlardır. Bir devletin demokratiklik düzeyinin yükseltilmesinde, siyasi çoğulculuğun bulunması, idarenin yasallığı ilkesinin ve kuvvetler ayrılığının benimsenmesi, dokunulmaz haklar anlayışının yerleşmesi, yargı bağımsızlığının olması, toplumda farklı haber alma kaynaklarının bulunması, özgür medyanın olması, ifade özgürlüğünün bulunması, ekonomik bazı kurumların bağımsızlığı ve bu gibi unsurların güvence altında olması da rol oynar. Modern demokrasilerde bu unsurları koruyan ve sınırlarını belirleyen toplum sözleşmesinin var olması “anayasa”lar ile mümkün olmuştur.

---

³ Almanya, ABD, Avustralya, Avusturya, Belçika, Birleşik Krallık, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İrlanda, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Kanada, Lüksemburg, Norveç, Yeni Zelanda. Bu listeye 1999 yılında 1977-1996 yılları göz önüne alınarak Kosta Rika, Kolombiya, Venezüela, Trinidad ve Tobago, Jamaika, Bostwana, Barbados, Malta, Bahama, Yunanistan, Mauritius, Portekiz, Hindistan, Papua Yeni Gine ve İspanya eklenmiştir.

1.1.3. İnsan Hakları

Hukuk devletinin ana unsuru, temel hak ve hürriyetlerin hukuk normlar hiyerarşisinde var olan en üst düzeyli ulusal kanunlarla koruma altına alınmasıdır. Demokratik rejimlerde insan hakları öğretisi hem devlet iktidarını sınırlandırmakta hem de devletin varlık nedenini ve amaçlarını belirlemektedir.

Hak, kişilerin hukuk düzeninin tanıdığı ve koruduğu menfaatleridir. İnsan hakları ise “kişinin sırf insan olduğu için insanlık onuruna uygun olarak sahip olduğu haklar” olarak tanımlanır (Turhan, 2013: 363). Kişi bu haklara doğuştan sahip olur. İnsan hakları, kişisel veya toplumsal bir çıkar karşısında daha üstün tutulmak zorundadır. Hatta kamu yararı, kamu düzeni, ülke bütünlüğü gibi önemli hususlara dayansa bile bazı insan haklarına hiçbir biçimde sınırlama getirilemez. Sınırlanabilecek haklar ise belirli durumlarda ve ölçülü olmak şartıyla sınırlandırılabilir.⁴

Bazı haklar sözleşmeler ile sonradan kazanılabilir: Kiracılık, işçi-işveren hakkı gibi. Anayasa, yasa ya da yönetmelik gibi hukuk normları kişilere bazı yetkiler tanıyabilir veya bazı talepleri meşrulaştırır. Medeni hukukta var olan evlenme, boşanma, evlat edinme, mirasçı olma ve benzeri kurallar bu kapsamdadır. Yetişkin kimsenin kendisiyle ilgili temel kararları kendisinin alması gibi bazı haklar ise bir davranışın veya talebin haklılığı düşüncesinden kaynaklanır. Bu durumda talebin ahlaki meşruluğu söz konusudur. Sözleşmeye, hukuka veya ahlakilik düşüncesine dayanan hak kavramı, bir tutum ya da davranışın doğruluğuna ve başkaları tarafından saygı gösterilmesi gerekliliğine işaret eder.

Günümüzde, insan hakları kavramı daha çok hukukun güvence altına aldığı haklar için kullanılmaktadır. BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İHEB/1948) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AIHS/1952) temel insan haklarının yer aldığı ve Türkiye'nin de kabul ettiği uluslararası metinlerdir.⁵ Bu hukuki metinlerde belirtilen birçok hak ve özgürlük, aynı zamanda 1982 Anayasasında da bulunmaktadır. Temel hak ve özgürlüklerin teminat altına

---

⁴ 1982 Anayasasının 15.maddesinde ve Türkiye'nin de kabul ettiği Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 15. maddesinde temel hak ve hürriyetlerin hangi durumlarda sınırlandırılacağı belirtilmiştir. Buna göre savaş, seferberlik ve olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla ve durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetler sınırlandırılabilir. Ancak çekirdek alana hiçbir surette dokunulamaz (Kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz. Kimse din, vicdan ve düşüncelerini açıklanmaya zorlanamaz ve bundan dolayı suçlanamaz. Suç ve cezalar geçmişe yürütülemez.)

⁵ İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 10 Aralık 1948'de BM'nin genel kurul toplantısında kabul edildi. 10 Aralık Uluslararası İnsan Hakları Günü olarak kutlanır. Ayrıca Nobel Barış Ödülü de her yıl 10 Aralık'ta verilir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi de Avrupa Konseyi ülkelerince 4 Kasım 1950'de kabul edilmiştir.

alınması ve oluşabilecek ihlallerin giderilmesi için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi yetkilidir ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini (AİHS) kabul eden ülkeler, bu mahkemenin aldığı kararlara uymak zorundadır.

1.2. Hukukun Üstünlüğünün Tarihsel Gelişimi

Hukuk Mezopotamya'nın ürünüdür. Sümerler, Babiller, Akadlar hep uygarlıklarıyla ve aynı zamanda yazılı kanunlarıyla ünlüdürler. Hukukun üstünlüğü ise kuralların varlığından öte yönetenlerin de yönetilenler gibi o kurallarla bağlı olduğu bir toplum düzeni anlamına gelir. Ancak bu toplum düzeni hukukun doğduğu kabul edilen Mezopotamya'da tam anlamıyla kurulamamıştır. Hukukun üstünlüğü fikrini ilk sorgulayan kişi Antik Yunan'da yaşayan filozoflardan Platon'dur. Platon'a göre bir devlette yasa yöneticilerin üstünde ve yöneticiler de bu yasaların kölesi ise devlet kurtuluşa erer ve tanrıların kentlere verdiği bütün nimetlere kavuşur (Platon, Yasalar, 716). Devlet, hükümet ve yasalar hukukun hizmetinde olmalıdır ve yurttaşlar gerçek adalete ve mutluluğa, ancak hukukun yöneticilerin üstünde olduğu durumlarda ulaşabilirler. Antik Yunan'da yaşayan bir diğer filozof Aristoteles de yasanın egemen olmasının yurttaşlardan herhangi birinin egemen olmasından daha iyi olduğunu ve güçlü duyguların yöneticileri ve insanların en iyilerini bile yoldan çıkarabileceğini belirtmiş, “yasada, tutkuları olmayan zekayı bulursunuz” demiştir (Aristoteles, Politika III 1287a 30, s.103). Ayrıca “Politika” adlı eserinde hukukun üstünlüğüne ilk kez “Hukuk Yönetmelidir (Hükmetmelidir)” şeklinde değinen de yine Aristoteles'tir.

İslamiyet'te hukukun üstünlüğü ve adaletle ilgili birçok ayet ve hadis bulunmaktadır. “Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutun; kendiniz, anne-babanız ve yakın akrabalarınızın aleyhine bile olsa, Allah için doğru şahitlik eden kimseler olun. Haklarında şahitlik yaptığınız kimseler ister zengin ister fakir olsunlar, Allah onlara daha yakındır. Hislerinize uyup, adaletten sapmayın...”⁶, “Kim bir haksızlığa uğradıktan sonra hakkını alırsa, işte onların aleyhine bir yol izlenemez.”⁷ gibi ayetler ve “Sizden evvelkilerin mahvolmalarının sebebi şudur ki: İçlerinden şerefli bir kimse çalınca onu cezasız bırakır; zayıf birisi çalınca ise kanunu tatbik eder, onu cezalandırırlardı. Allah'a yemin ederim ki, Muhammed'in kızı Fatıma'da hırsızlık etse, cezasız bırakmazdım.”⁸ gibi hadisler adaletin ve

---

⁶ Nisa Suresi, 135.ayet.

⁷ Şura Suresi, 41. ayet.

⁸ Buhari, Enbiya.

hakkın üstün tutulmasının önemini anlatan sözlerdir. Benzer şekilde İncil ve Tevrat'ta da adaletle ilgili pek çok ayet mevcuttur.⁹

1215 yılında Londra'da dönemin kralı Yurtsuz John ve baronlar “Magna Carta” adı verilen karşılıklı sözleşmeye imza atmışlardır. Hukuk tarihinde köşe taşı niteliğinde olan ve kralın imzaladığı bu belgede "hakkı ya da adaleti hiç kimseye satmayacağız, hiç kimseyi bundan mahrum etmeyeceğiz ya da bunu sağlamakta gecikmeyeceğiz." şeklinde adaleti önceleyen ve hukuku üstün kılmaya çalışan bir taahhüt de bulunmaktadır. Kral bu belge ile bazı yetkilerinden feragat etmiş, yasaya uygun davranacağını ve hukukun kendi arzu ve isteklerinden üstün olduğunu kabul etmiştir. Avrupa'da yaşanan monarşi, feodalizm gibi siyasal süreçlerle, ruhban sınıfının imtiyazlarına karşı önem kazanan hukukun üstünlüğü her vatandaşın hukuka erişebileceği ve adaletle olan ihtiyacını giderebileceği bir düzenin kurulmasını öngörmektedir.

1500 yılında ilk kez Oxford sözlüğünde “rule of law” şeklinde terim olarak hukukun üstünlüğü kullanılmıştır. 1610 yılında İngiltere’de lordlar kamarasında hukukun üstünlüğü terimi kullanılmış ve hukukun üstünlüğü tarafından yönetilmek ve yönlendirilmekten daha dikkate değer, sevgili ve kıymetli bir şeyin daha olmayacağı belirtilmiştir (Hallam, 1827).

Doğal hukuk doktrininin savunucusu, Amerikan, İngiliz ve Fransız devrimlerinin temelini oluşturan filozof John Locke’a göre birey doğuştan haklara sahiptir ve devlet bu haklar üzerinde kısıtlayıcı tedbirler alamaz, sadece yönlendirici bir unsur olarak bulunmalıdır. Ayrıca modern devlette hukukun üstünlüğü prensibini ilk ele alan Locke (Yaylalı, 2018), insanlığın yaşam hakkı, mülkiyet hakkı ve özgürlük olmak üzere üç tane temel hakkı olduğunu, bireyin kendi hak ve özgürlükleri üzerinde olacak kısıtlamaların sınırlı ve belirli olması gerektiğini belirtmiştir.

18. ve 19. yüzyılda halk hareketlerinin ortaya çıkmasıyla ulus devletlerin kurulması, anayasacılık fikrinin yaygınlaşması, kuvvetler ayrılığı prensibinin yerleşmesi, çoğulculuk, basın özgürlüğü, azınlıkların haklarına saygı duyulması gibi temel demokratik ilkelerin benimsenmesi ve insan haklarının güvence altına alınmasıyla hukukun üstünlüğü evrensel bir boyut kazanmış ve uluslararası ölçekte üzerinde çalışılmaya başlanmıştır. AB, BM,

---

⁹ Ayetlerden bazıları şunlardır: Rab olanları gördü ve adaletin yokluğuna üzüldü (İncil, Yeşaya, 59/15). Duruşmalarda sırf çoğunluktan korkularak adaletten uzaklaşılmasını men eden Rab, kullarına zenginlerin ve güç sahiplerinin baskılarından dolayı haktan sapacak uygulamalara meyletmemelerini emretmektedir (Tevrat, Mısırdan Çıkış, 23/ 2-6).

OECD gibi uluslararası kurumlar hukukun üstünlüğünün yaygınlaşması ve insan haklarının korunmasına yönelik çalışmalar yapmaktadır.

1.3. Hukukun Üstünlüğünün Ölçülmesi

Dünya genelinde hukukun üstünlüğü ile ilgili çalışmalar yapan ve bu çalışmalar sonucunda bu kavramı sayısal verilerle ortaya koyan kurumlar Dünya Bankası ve Dünya Adalet Projesi çalışma grubudur. Bunların dışında bazı özel servislerin yayınladığı endeksler de mevcuttur. Çalışmada Dünya Bankası'nın ve Dünya Adalet Projesi'nin verilerinden yararlanılmıştır.

1) Dünya Bankası Hukukun Üstünlüğü Endeksi

Dünya Bankası tarafından 1996 yılından beri hazırlanan “Hukukun Üstünlüğü Endeksi (Rule of Law Index)”, birimlerin toplum kurallarına ne ölçüde güvendiğine ve bunlara ne ölçüde uyduğuna/bağlı kaldığına ilişkin algıları ele alır. Bu endeks bilhassa sözleşmelerin tatbikinin kalitesini ve mülkiyet haklarının durumunu inceler, ayrıca polis ve mahkemelerle, suç ve şiddet olasılığı da içerir. Bu veriler, geniş bir zaman diliminde ve birçok ülkenin de içinde bulunduğu verilere sahip olması bakımından çalışmanın kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Aşağıda Tablo 1.1 de bu endekse göre 2019 yılında ilk 10 sırada bulunan ülkelerin ve Türkiye'nin durumu verilmiştir. (Endekste maksimum puan 2.5, minimum puan -2.5 olarak belirlenmiştir.).

Tablo 1.1. 2019 Yılına Ait Dünya Bankası Hukukun Üstünlüğü Sonuçları (İlk 10 Ülke ve Türkiye)

	Dünya Sıralaması	Skor
Finlandiya	1/142	2,02
Norveç	2/142	1,98
İsveç	3/142	1,91
İsviçre	4/142	1,91
Danimarka	5/142	1,9
Avusturya	6/142	1,88
Yeni Zelanda	7/142	1,88
Singapur	8/142	1,88
Hollanda	9/142	1,81
Lüksemburg	10/142	1,79
Türkiye	78/142	-0,29

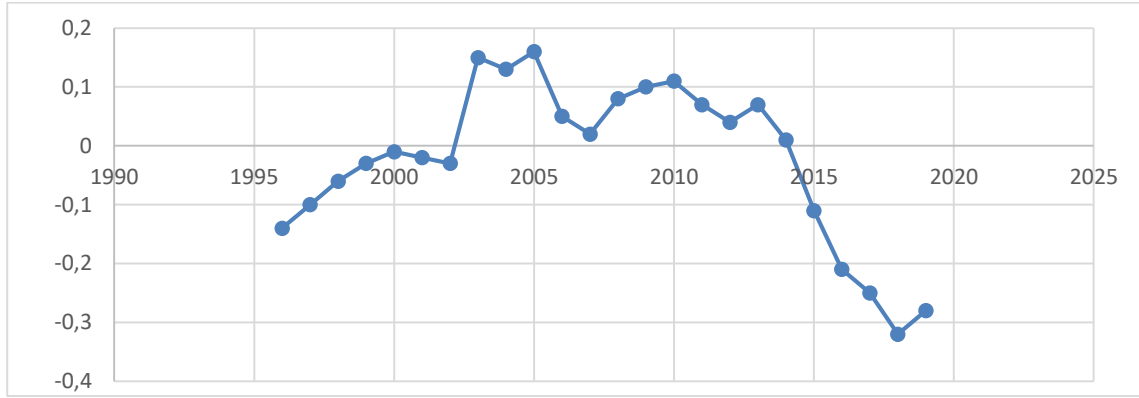
Kaynak: <https://databank.worldbank.org/databases/rule-of-law> (ET:15/01/2021)

Bu sonuçlar özellikle Kuzey Avrupa ülkelerinde hukukun üstünlüğünün yüksek seviyede olduğunu ve yüksek gelir ve eğitim düzeyine sahip ülkelerin üst sıralarda bulunduğunu göstermektedir. Listedeki ülkelerin farklı yönetim şekilleri mevcuttur ancak

demokrasi anlayışları üst seviyededir. Türkiye ise 142 ülke içerisinde 78.sırada yer almaktadır.

Endekse göre, Türkiye'nin durumu incelenirse 1996-2005 döneminde genellikle yükseliş trendinde olduğu ve 2013 sonrasında ise düşme eğiliminin olduğu görülür. 2002'den sonraki hızlı yükseliş demokratik reformların artmasıyla, 2013 sonrasındaki düşüş yapısal reformların hızının azalmasıyla açıklanabilir. Türkiye'nin zamana göre durumu Grafik 1.1 de verilmiştir.

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/databases/rule-of-law> (ET: 25/06/2021)

Grafik 1.1. Türkiye'nin 1996-2019 Dönemi "Hukukun Üstünlüğü Endeksi (2,5=%100, -2,5=%0)

2) Dünya Adalet Projesi Hukukun Üstünlüğü Endeksi

Dünya Adalet Projesi (World Justice Project) adlı organizasyon 2006 yılında Amerikan Barolar Birliği'nin girişimleri ile kurulmuş, zaman içinde kâr amacı gütmeyen bağımsız bir kuruluşa dönüşmüştür. 2014 yılına kadar daha dar bir alanda çalışmalar yapan kuruluş, bu tarihten sonra, çalışma alanını genişletmiş ve 100 ülkenin bulunduğu bir endeks yayınlamıştır. Halen 2020 yılında 128 ülkenin bulunduğu bir örneklem üzerinde çalışmalarını raporlamaktadır. 8 alt faktörü¹⁰ değerlendirerek ve farklı gelir grubu ülkelerini de belirterek oluşturulan indeksin zaman boyutunun kısıtlı olması, panel veri analizi kullanılan bu çalışma için yeterli görülmemiştir (<https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index-2020>).

2020 yılında en yüksek puana sahip ilk 10 ülkenin ve Türkiye'nin puanları Tablo 1.3. de verilmiştir.

¹⁰ Bu alt faktörler şunlardır: devlet yetkileri üzerindeki kısıtlamalar, yolsuzluğun olmaması, açık hükümet (hükümetin şeffaflığı), temel haklar, düzen ve güvenlik, düzenleyici uygulamalar (yasal yaptırım), sivil adalet (medeni hukuk uygulamaları), ceza adaleti (ceza hukuku uygulamaları).

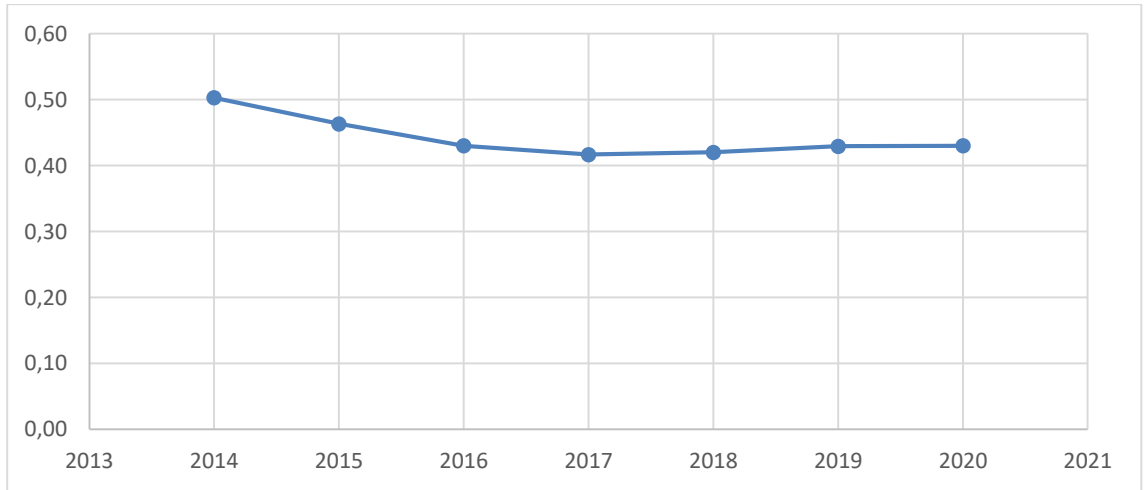
Tablo 1.2. 2020 yılına ait Dünya Adalet Projesi (WJP) Hukukun Üstünlüğü Sonuçları (İlk 10 Ülke ve Türkiye)

	Dünya Sıralaması	Alt Faktörler								Toplam Skor
		Devlet Yetkileri Üzerindeki Kısıtlamalar	Yolsuzluk Olmaması	Açık Hükümet	Temel Haklar	Düzen ve Güvenlik	Düzenleyici Uygulama	Sivil Adalet	Ceza Adaleti	
Danimarka	1 / 128	0.94	0.95	0.88	0.92	0.93	0.90	0.86	0.83	0.90
Norveç	2 / 128	0.94	0.94	0.89	0.91	0.93	0.87	0.85	0.83	0.89
Finlandiya	3 / 128	0.92	0.89	0.86	0.91	0.91	0.86	0.81	0.83	0.87
İsveç	4 / 128	0.87	0.91	0.86	0.87	0.92	0.84	0.82	0.80	0.86
Hollanda	5 / 128	0.86	0.88	0.82	0.84	0.85	0.85	0.85	0.76	0.84
Almanya	6 / 128	0.85	0.82	0.79	0.85	0.89	0.85	0.85	0.79	0.84
Yeni Zelanda	7 / 128	0.85	0.87	0.82	0.81	0.89	0.85	0.78	0.72	0.83
Avusturya	8 / 128	0.85	0.82	0.71	0.85	0.90	0.84	0.77	0.80	0.82
Kanada	9 / 128	0.84	0.83	0.81	0.82	0.91	0.81	0.70	0.74	0.81
Estonya	10 / 128	0.83	0.79	0.81	0.82	0.89	0.79	0.80	0.71	0.81
Türkiye	107 / 128	0.30	0.47	0.42	0.32	0.69	0.41	0.44	0.38	0.43

Kaynak: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index-2020> (ET:20/01/2021)

Bu kurumun bulguları da Dünya Bankası tarafından oluşturulan hukukun üstünlüğü endeksinin bulgularıyla benzerlik göstermektedir. Yüksek gelire sahip Avrupa ülkelerinin üst sıralarda olduğu dikkat çekmektedir. Türkiye'nin 8 alt faktörden en düşük puanı "devlet yetkileri üzerindeki kısıtlamalar" konusunda, en yüksek puanı ise "düzen ve güvenlik" konusunda aldığı görülmektedir. Devlet yetkilerinin kısıtlanmasında 128 ülkeden 124. sırada, düzen ve güvenliğin sağlanmasında 128 ülkeden 77.sıradadır.

Türkiye'nin Dünya Adalet projesi raporlarına göre 2014-2020 dönemine ait hukukun üstünlüğü endeksi puanları Grafik 1.2. de verilmiştir.

Kaynak: Veriler, Dünya Adalet projesi web sitesinden alınarak, yazar tarafından oluşturulmuştur. (ET:20/01/2021)

Grafik 1.2. Türkiye'nin 2014-2020 dönemi Dünya Adalet Projesi "rule of law (hukukun üstünlüğü)" endeksi (0<x<1)

Türkiye'nin bu endeksteki durumu yıllara göre incelenirse, genellikle yatay bir seyirde olduğu görülür. Ayrıca 2019 yılında araştırmaya katılan 126 ülke içinde 108. sırada

ve 2020 yılında 128 ÷lke arasında 107. sırada olduğu dikkate alınırsa, T÷rkiye'nin bu endekse g÷re d÷nya ortalamasından daha alt sıralarda yer aldığı sonucuna varılır.

2. BÖLÜM

2. KALKINMA KAVRAMININ TEORİK TARTIŞMASI, BİLEŞENLERİ VE TÜRKİYE'DEKİ KALKINMA HAREKETLERİ

Bu bölümde kalkınma kavramı, ekonomik büyüme ile arasındaki farklar, kalkınmayı belirleyen unsurlar ve kalkınmaya ilişkin kuramlar yer almaktadır. Sonrasında kalkınmanın göstergeleri ve Türkiye'de yapılan kalkınmaya yönelik adımlar ele alınmaktadır.

2.1. Kalkınmanın Tanımı

Sözlükte durumu düzeltme, aşamalı bir biçimde gelişme ve ilerleme anlamına gelen kalkınma, ekonomi terimi olarak zenginleşme, bir ülkenin toplumsal ve ekonomik yapısında gelişme, gelişmiş çağdaş ülkelere yetişme durumu olarak tanımlanmıştır. Çeşitli çalışmalarda kalkınmanın parasal ölçütlerle ifade edilemeyecek kadar geniş bir kavram olduğu, çünkü kalkınmadan milli gelirin artması, yoksulluğun önlenmesi, eşitsizliğin azalması gibi amaçlarının yanında sosyal yapılarda, topluma özgü davranışlarda ve ulusal kurumlarda köklü değişimlere yol açan çok boyutlu bir süreç olduğu belirtilmektedir. Kalkınma, bireyin özgürlüklerini kısıtlayan her türlü engeli ortadan kaldırma süreci olarak da tanımlanmıştır (Sen, 2000). Özgürlük ile sadece siyasi ve medeni haklar değil; daha geniş bir alana hitap eden sağlık, eğitim ve diğer sosyal haklar da anlaşılmalıdır. Özgürsüzlük, politik özgürlüklerin kısıtlanmasının yanı sıra ekonomik yoksulluk, sosyal hakların ve fırsatların eksikliği veya eşitsizliği gibi farklı nedenlerle de ortaya çıkabilir (Sen, 1997).

Ekonomik kalkınmanın nihai amacı ise insanın refahını arttırmak, yaşam düzeyini yükseltmektir. Günümüzde bu kavram sanayileşme, modernleşme, endüstrileşme ve ilerleme gibi kavramların yerine de kullanılabilen ve bir anlam kayması yaşanmaktadır. Kalkınmanın beş unsuru Adelman ve Yeldan(1999) tarafından şu şekilde belirtilmiştir: sürdürülebilir büyüme, üretim modelindeki yapısal dönüşümler, teknolojik gelişim, sosyal politik ve kurumsal modernizasyon, beşeri koşullardaki yaygın iyileşme.

Kalkınma ile ilgili ulusal ve uluslararası birçok kuruluş görev yapmaktadır. Ülkemizde ilgili bakanlıklar, kuruluşlar ve kalkınma ajansları; genel, bölgesel ve sektörel bazda planlamalar yapmakta ve uygulanmasını sağlamaktadır. Uluslararası ölçekte

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı(UNDP), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü(OECD), Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası(EBDR), Avrupa Bölgesel Kalkınma Ajansları (EURADA) gibi kurumlar ve programlar, insanların daha iyi bir yaşam standardına ulaşmaları için çalışmalar yapmaktadırlar.

2.2. Kalkınma ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Farklar

Ekonomik büyüme, bir ekonomideki üretim hacminde önceki döneme kıyasla, meydana gelen sayısal değişiklik olarak ifade edilmektedir. Üretim hacmindeki değişimlerden en önemlisi de gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH)'daki değişimlerdir (Turan, 2008). Ekonomik büyüme tüm ülkeler için önem taşıyan bir konu olmasına rağmen, gelişmekte olan ülkeler daha çok ekonomik kalkınma kavramına önem vermektedir (Özel, 2012;64). Ekonomik kalkınma ekonomik büyümeyi de kapsayan ve ek olarak toplumdaki gelir dengesinin sağlanması, ekonomik ve sosyal kurumların işlevsel hale getirilmesi, işsizliğin azaltılması, eğitim ve sağlık hizmetlerinin kaliteli ve ulaşılabilir hale gelmesi gibi amaçları da olan sosyal ve siyasal bir kavramdır (Seyidoğlu, 2006). Bu açıdan kalkınma kavramı, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yapısal değişimi merkeze alan bir olgudur. Ekonomik büyüme, gelişmiş ülkelerde daha çok gelişme anlamında kullanılırken, kalkınma kavramı bünyesinde barındırdığı yapısal değişim ile az gelişmiş ülkelerdeki gelişmeyi ifade etmektedir (Gürkan, 1999)

Ekonomik büyüme nicel bir büyüklük olarak tanımlanırken, kalkınma nicel büyüklüğün yanında nitel büyüklükleri de kapsayan bir kavramdır. Bu anlamda ekonomik büyüme kısa vadeli bir yaklaşım içinde iken kalkınma siyasal, toplumsal ve yapısal faktörleri de içeren uzun vadeli bir yaklaşımı esas almaktadır. Sürdürülebilir ekonomik büyüme, kalkınma için önemlidir ancak kişilerin refah artışı için tek başına yeterli değildir.

2.3. Kalkınmayı Belirleyen Unsurlar

Kalkınma kavramı birbiriyle ilişkili ve birbirinden bağımsız birçok faktörün birleşimiyle ortaya çıkmaktadır. Sağlık, eğitim, barınma ve gelir unsurları gibi birçok enstrümanın herkese eşit imkanlarla ve fırsatlarla sunulması ve evrensel hayat standartlarına ulaşabilme kalkınmanın bir parçasıdır. Bunun için, doğru yapısal değişimler gereklidir (Karataş ve Çankaya, 2010). Bu bağlamda kalkınmayı oluşturan unsurlar önem taşımaktadır. Bu bölümde, kalkınmayı belirleyen unsurlara değinilecektir.

2.3.1. Nüfus Artışı

İnsan ve insanın refahı üretimin temel amacını oluşturur. Hem çalışma sektöründeki insan sayısının artması hem de çalışanların niteliklerinin artması doğrudan üretimi etkiler. Az gelişmiş ülkelerde hızlı bir nüfus artışı vardır ancak bu nüfus artışının üretime yansımaları sınırlıdır. Bu durumun her ülkeye özgü sosyal, teknolojik, psikolojik ve eğitim temelli birçok nedeni vardır. Artan nüfusla birlikte artan üretim, sadece yeni doğanları besleyebilecek seviyede ise ortalama gelir düzeyi aynı kalmakta veya çok yavaş yükselmektedir. Nüfus artışı, kaynakların kullanımına da etki etmektedir. Eğitim ve sağlık hizmetleri ile elektrik, su gibi doğal kaynaklara ulaşma nüfus artışı ile zorlaşacak ve bunun önüne yeni altyapı yatırımları ile geçilebilecektir. Nüfus artışı özellikle eğitim ve öğretim çalışmalarıyla orantılı ilerlemek zorundadır. Artan nüfus hem işsizliği arttırıp hem de yeterli eğitim alamayan bir kesimin oluşmasına neden olur. Dolayısıyla verimliliği düşük işgücünün oluşmasına ve emek israfına yol açabilir. Emek, biriktirilmesi mümkün olmayan bir üretim faktörüdür.

2.3.2. Fiziki Sermaye

Fiziki sermaye, üretim aşamasında kullanılan ve emek sonucunda üretilmiş olan tüm araçlar olarak tanımlanır (Karaçay, 2008). Bir fabrikanın üretim için kullandığı bina, makineler, araç-gereçler ve somut olarak değerlendirilebilen diğer unsurları kapsar. Örneğin otomotiv sektöründe robotlar, bilgisayarlar, bir arabanın parçalarını birleştiren kaynak ekipmanları, arabaların taşınmasında kullanılan araçlar bu kapsamdadır. Fiziki sermaye, emekten tasarruf edilmesini ve üretim miktarının artmasını sağlayarak ekonomik kalkınmanın ana unsurlarından birini oluşturmaktadır.

2.3.3. Beşerî Sermaye (İnsan Gücü)

Gelişmiş insan gücü, ekonomik kaynakların verimli ve işlevsel kullanımını sağlayarak üretimi arttırabilmektedir. Beşerî kalkınma, davranış değişikliği oluşturarak kalkınma sürecine sosyal yönden katkı sunmakta iken, üretim sürecinin bir girdisi olarak da ekonomik kalkınmaya katkı sağlar. Yönetici ve çalışanların kapasitelerini geliştirmeleri, üretim ve organizasyon imkanlarını daha verimli kullanmalarına ve fırsatları değerlendirme gücünü arttırmalarına neden olur (UNDP, 1996: 76). Bireylerin nitelikli veya niteliksiz olarak ekonomik sürece katkısı, onların da aynı fiziki sermayede olduğu gibi emek üreten bir sermaye unsuru olmasından kaynaklanmaktadır.

Bireyin doğuştan sahip olduğu ve sonradan kazandığı niteliklerin değerini artırmaya yönelik tüm yatırımlar, insan sermayesinin bir bileşenidir. (Aktan vd, 2017). İnsan Sermayesi Kuramına göre, eğitime yapılan yatırım arttıkça daha fazla ekonomik değer elde edilmektedir (Psacharopoulos,1994). Kişinin gerek formel eğitimle gerekse deneyimleriyle kazandığı yeteneklerini, bilgilerini ekonomik bir değere dönüştürmesi süreci göz önüne alınırsa beşerî sermayeyi önemli bir kalkınma unsuru olarak görmek yanlış olmayacaktır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası kuramsal bir anlayış kazanan insan sermayesi kavramı, sürdürülebilir kalkınma ve temel ihtiyaçlar yaklaşımıyla insan odaklı kalkınma anlayışının temelini oluşturmuştur.

2.3.4. Sermaye Birikimi

Gelişmekte olan ülkelerde kalkınma, öncelikle sermaye birikimini arttırmak anlamına gelmektedir. Çoğu iktisatçı da kalkınmanın temel koşulu olarak bunu kabul etmektedir. Sermayenin kaynağı tasarruftur. Tasarruf alışkanlığı yüksek olan ülkelerde sermaye birikimi hızlıdır. Az gelişmiş ülkelerde âtil durumda bulunan insan gücü, emek ve doğal kaynakların üretime katılması, var olan sermaye birikimiyle orantılıdır.

Bir ülkede sermayenin çok olması yatırımları arttıracaktır. Yatırımlar yeni çalışma alanları oluştururken, yeni teknolojilerin kullanılmasını da sağlayarak ölçek ekonomilerinin ve artan getirinin de temelini oluşturmaktadır. Kişilere deneyim kazanma fırsatı sunarak sosyal yönleri güçlü bireylerin oluşmasını sağlar.

G-7 ülkelerinde yapılan bir çalışmada ekonomik büyümenin en önemli unsurlarının sermaye birikimi ve teknolojik gelişme olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Barro,Martin, 1992). Araştırmada sermaye birikiminin ekonomik büyümeye katkısının %50 nin üzerinde olduğu hesaplanmıştır.

2.3.5. Doğal Kaynaklar

Doğal kaynaklar denilince işlenebilen topraklar, ormanlar, denizler, göller, akarsular gibi ülkenin sahip olduğu yer altı ve yer üstü zenginlikler akla gelmektedir. Doğal kaynaklar insanların ihtiyaçlarının karşılanmasında vazgeçilmez unsurlardandır. Günümüzün gelişmiş ülkeleri gelişme sürecindeyken, ülkelerinin sahip olduğu doğal kaynaklardan ziyade 3. dünya ülkelerindeki doğal kaynaklara yönelerek kalkınmaya çalışmışlardır. Gelişmekte olan ülkelerde mevcut doğal kaynaklar ve sahip olunan nüfus başlıca ekonomik değeri

oluşturmaktadır (Başol vd, 2005). İstikrarlı büyüme sağlayabilmek ve kalkınabilmek için doğal kaynaklardan yararlanmak zorunludur.

Kalkınmanın endüstrileşme anlamında kullanıldığı daha önce belirtilmişti. Endüstrileşme sürecinde ekonomik yapı tarımdan sanayiye, yaşam tarzı kırsaldan kent yaşamına, teknoloji ilkel ve eski teknolojiden yeni, gelişmiş ve yapay zekanın da kullanıldığı üretim teknolojilerine dönüşmektedir. Kalkınmanın seyrinde genellikle bu sıra takip edilmektedir. Öncelikle demir ve demir ile ilgili endüstriler geliştikten sonra sırasıyla kömür endüstrisi, makine ve motorlu araçlar endüstrisi, petrol ürünleri ve gübre endüstrisi, elektronik ve bilgisayar endüstrisi gelişmektedir. Bu gelişim sırasına göre elektronik endüstrileşme aşamasına ulaşılabilmesi için, ülkelerin yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklarını kullanabileceği önceki safhaları geçmesi gerekir. Bu nedenle doğal kaynaklar kalkınmada göz ardı edilemeyecek öneme sahiptir (Özsabuncuoğlu, 1999).

2.3.6. Teknoloji

Bilginin kilit konumda yer aldığı günümüzde gelişmiş ülkelerin sanayileşme sürecinde lider konumda yer almaları ve güçlü ekonomilere sahip olmaları, teknoloji alanında yaptıkları yeniliklerle açıklanabilir. Teknolojiyi üretip yenileyebilmek fiziki sermaye yanında nitelikli işgücünün varlığıyla mümkündür. Teknolojik gelişme, verimliliği arttırarak hızlı üretime neden olur ve gelir artışı sağlar. Teknoloji, mevcut üretilen malların daha ucuz ve kaliteli üretilmesini veya yeni bir mal ortaya çıkarılmasını sağlayan, dolayısıyla insan ihtiyaçlarının en iyi şekilde karşılanmasını sağlayan bilgi topluluğudur (Seyidoğlu, 1992). Teknolojiyi üretebilmek için nitelikli insan gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Günümüzün gelişmiş ülkeleri, yeni buluşlar ve teknolojiler geliştirebilmek için hem eğitimlerine yatırım yapmakta hem de diğer ülkelerdeki nitelikli ve başarılı öğrencilere çeşitli imkânlar sunarak ülkelerinde eğitim almalarına çalışmaktadırlar. Bu bağlamda, teknolojik gelişmişlik düzeyinin eğitim ve beşerî sermaye unsurlarıyla yakın bir ilgisi bulunmaktadır. Yapılan bir çalışmaya göre, bilgi ve iletişim teknolojilerinin ekonomik büyümeye etkisi pozitif olmakla birlikte gelişmiş ülkelerde bu etki gelişmekte olan ülkelere göre daha fazladır (Türedi, 2013).

2.3.7. Sosyal Sermaye

Güven, mütakabiliyet, kişiler arası iletişim, iş birliği ve eşgüdüm gibi alt bileşenleri kapsayan sosyal sermaye, fiziksel ve beşerî sermaye gibi iktisatçılar tarafından ekonomik

büyümenin ve kalkınmanın bir unsuru olarak sayılmaktadır (Parasız, 2005). Sosyal sermaye, ölçülmesi zor olan bir sermaye türüdür ve sosyo-ekonomik etkinlikleri destekler. Sosyal ilişkilere katılım ve sosyal ağlarda etkin olma temel unsurlarındandır. İnsanların sosyal olması ve bireylerin ilişkilerindeki güven arasında doğrusal bir ilişki söz konusudur. Güven, sosyal ilişkilerin sürmesi için gereklidir (Putnam,1993). Toplumda var olan sosyal sermaye; ticaret hayatı, reklam sektörü, pazarlama gibi alanlarda, ekonomik faaliyetin varlığını, büyüklüğünü ve devamını belirler.

2.4. Kalkınmaya İlişkin Kuramlar

Neo klasik teoriye göre ekonomik büyüme; üretim faktörlerinin, beşerî sermayenin ve teknolojinin bir fonksiyonudur ($F=a.K.L$, a =teknoloji, K =sermaye, L =emek). Bu teoriye göre sermaye ve emek arttıkça büyüme artacak, teknoloji ile üretim fonksiyonunun çarpanı değişeceğinden ve verimlilik artacağından aynı girdilerle daha çok çıktı üretilebilecektir (Solow, 1956). Bu faktörlerin ve teknolojinin ülkelerin kalkınmışlığını ve zenginliğini açıklamada eksik olduğunu, bu faktörlerin temelinde var olan bazı sebeplerin de dikkate alınması gerektiğini ileri süren görüşler de vardır (Acemoğlu ve Robinson, 2017). Benzer doğal kaynaklara, birbirine yakın beşerî ve fiziki sermayeye sahip iki ülkenin bunları kullanabilme becerisinin farklı oranlarda olması buna birer örnektir.

Dünya üzerindeki en zengin ve en yoksul ülkeleri gösteren bir liste yapılırsa ve elli yıl geriye gidilse en üstte ve en altta kalan otuz ülkenin çok da değişmediği görülür. 100 hatta 150 yıl geri gidilse de birkaç değişiklik dışında yine aynı ülkeler görülür. Bu sıralama sanayi devriminden sonra çok değişmemiştir.

Arjantin ve Sovyetler Birliği gibi bazı ülkeler uzun yıllar hızlı büyümelerine ve zengin ülkelerden biri haline gelmelerine rağmen uzun süreli bir inişe geçmişlerdir. Batı Avrupa ülkeleri ve Amerika, Kanada, Japonya gibi ülkeler sürekli büyüme trendine sahip iken Afrika ve Ortadoğu'daki ülkeler bu türden bir ekonomik büyüme göstermede başarılı olamadılar. Sosyal bilimcilerin zenginlik ve fakirliğin nedenleri için ileri sürdüğü bazı hipotezler şu ana başlıklar altında toplanabilir.

2.4.1. Coğrafya Hipotezi

Ülkeler arasındaki eşitsizliğin nedenlerinin, coğrafi farklılıklar olarak belirlendiğini öne süren kuramdır. Tropikal iklim kuşağının topraklarının verimli tarıma elverişli

olmaması, ılıman iklimlerin soğuk ve tropikal iklimlere göre daha avantajlı olması gibi nedenlerle kalkınma sürecinde farklılıklar oluştuğunu iddia eder. Sıcak ve tropikal iklimlerdeki insanların merak duygusundan yoksun ve tembelliğe eğilimli olmaları, yenilikçi olmamaları ve bu kişilerin otoriter kişiler tarafından yönetilmeye meyilli olmaları dolayısıyla kalkınmamış toplumların oluşmasının coğrafi nedenlerden kaynaklandığı ileri sürülür.

Tropikal bölgenin geçmişte Aztek ve İnka, günümüzde Singapur ve Malezya gibi zengin uygarlıklar ve devletler barındırması, birbiriyle komşu ve aynı coğrafyayı paylaşan iki ülkenin kalkınma düzeylerinin çok farklı olması hipotezin kalkınmadaki farklılıkları açıklamada yetersizliğini gösterir. Günümüzde Kuzey ve Güney Kore, Berlin Duvarı'nın yıkılmasından önce Batı ve Doğu Almanya yine bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

2.4.2. Kültür Hipotezi

Zenginliği kültürle ilişkilendiren bu hipotez, toplumlarda var olan güven, çalışma disiplini, iş ahlakı, yeniliklere ve teknolojiye açık olup olmama, dini kurallara ve referanslara uyup uymama, bilime veya bilim dışı değerlere önem verme dereceleri gibi yılların birikimi olarak ortaya çıkan kültürel normların kalkınmada etkin olduğunu savunur. Kültürle ilgili normların değiştirilmesinin zor olması, tutuculuk, muhafazakarlık veya özgürlük gibi akımların kurumsal farklılıklara neden olacağı bir gerçektir.¹¹ Ancak kalkınmayı sağlayan etkenlerin tamamını açıklamada kültür hipotezi yetersizdir. Çin'in 1980'lere kadar yaşadığı fakirlik ve son 30 yılın en çok büyüyen ekonomisi olması bir kültür değişiminden kaynaklanmamaktadır. Benzer kültürlere sahip Kuzey ve Güney Amerika toplumları, Kuzey ve Güney Kore arasındaki farklar da sadece bu teori ile açıklanamamaktadır.

2.4.3. Cehalet Hipotezi

Bu hipoteze göre dünyadaki eşitsizliğin temeli, yoksul ülkelerde bulunan insanların ve yöneticilerin, ülkelerinin fakirlikten kurtulup zenginleşmesinin nasıl olacağını bilmemeleridir (Robbins, 1932). İktisat bilimi kıt kaynaklar ile amaçlar arasındaki ilişkiyi ve bireylerin davranışlarını bu iki kısıt altında incelemeye çalışır. Bu durumda piyasa

---

¹¹ Kongo'da Portekizliler tarafından getirilen tekerlek ve sabanın benimsenmemesi, ancak tüfeğin çabuk benimsenmesi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde matbaa ve diğer yeniliklere karşı olan tutum örnek olarak verilebilir.

ekonomisinin bu kısıtlı kaynakları kullanarak bireylerin ve kuruluşların ürün ve hizmetlerini özgürce üretip pazarlayabildiği ve piyasa başarısızlıklarını ortadan kaldırmayı hedeflediği varsayılır. İşte bu hipotezi savunanlar yöneticilerin piyasa başarısızlıkları ile mücadele edemediğini, kıt kaynaklar ile amaçlar arasındaki ahengi kuramadığını ve bunun da yöneticilerin yetersizliklerinden ve bilgisizliklerinden kaynaklandığını öne sürer.

Kalkınmadaki tek sorun cehaletten ileri gelseydi iyi niyetli idareciler ne tür politikaların vatandaşların gelir ve refahını arttıracaklarını öğrenir ve buna uygun politikalar üretebilirdi. Büyük bir ihtimalle fakir ülkelerdeki idarecilerin tercih edeceği ekonomi politikalarında asıl etken, siyasal konumlarını korumak ve demokratik olmayan rejimlerini sürdürmek için bu politikalara ihtiyaç duymalarıdır.¹² Yine de bu hipotez kabul edilirse ulusların zenginleşmesi çok kolaylıkla sağlanabilir. İyi yetişmiş idarecilerin var olması ve iş başına gelmeleri ile birçok problem çözülebilir. Bu öneriyi getirebilmesi cehalet hipotezinin coğrafya ve kültür hipotezinden ayrılmasını sağlar.

2.4.4. Şans Hipotezi

Ekonomik olarak benzer performans göstermesi beklenen iki ülkede meydana gelen küçük belirsizlik ve heterojenliklerin meydana getirdiği tercih farklılıklarının, kalkınmayı ve refahı etkilemesi olarak tanımlanmıştır. Bu teori doğal afetler, büyük yangınlar, salgın hastalıklar vb. gibi olayların da ekonomik büyümeyi etkilemesinin şansa bağlı olduğunu ileri sürer. Ekonomik aktörlerin yatırım zamanlamasının büyük afet ve salgınlara denk gelmesi durumunda yaşanması muhtemel başarısızlıklar şans faktörü ile açıklanmalıdır. Her ne kadar bu durumlar kalkınma önünde engel olarak görülse de bu durumların geçici olması, şans faktörünün kalkınma teorisinde en az önemsenen kuram olmasına neden olmuştur.

2.4.5. Kurumlar Hipotezi

Bu hipotez, ülkelerin zenginliğinin veya fakirliğinin nedenini var olan kurumların “kapsayıcı” veya “sömürücü” olmasına bağlar. Bu kuramın öncüsü olan Acemoğlu ve Robinson (2017), kapsayıcı ekonomik kurumları yalnızca elit kesim için değil toplumun

---

¹² Britanya'dan ayrılıp 1957'de bağımsızlığını elde eden Gana'da başlayan sürekli ekonomik gerilemenin temelinde Nkrumah hükümetinin yaptığı yanlış politikalar yatar. Ülkenin kuzeyine et fabrikası, 500 mil güneyine deri fabrikaları, bunların 200 mil uzağına ayakkabı fabrikası ve fabrikanın 200 mil uzağına da metropol bölgesindeki ayakkabı piyasasının kurulması buna örnektir. Acemoğlu ve Robinson'a göre danışmanlarının Nobel adayı ekonomistlerden olmasına rağmen yanlış politikalar tercih edilmesi, hükümetin bilgisizliği değil, siyasal destek elde etmek için belli kesimleri kayırmak istemesindedir.

büyük bir kesimi için güvence altına alınmış mülkiyet hakları ve ekonomik fırsatlar sunan kurumlar olarak tanımlamıştır. Sömürücü kurumlar ise, toplumun belirli bir kesiminin menfaatleri için başka bir kesimin zenginliğini sömüren kurumlardır.

Mülkiyet haklarına saygı gösterme ve güvence altına alma, tarafsız bir hukuk sistemini benimseme, yeni iş sahalarının açılabilmesini sağlama ve kişilerin özgürce kendi işlerini seçebilmesi kapsayıcı kurumların özellikleri olarak sayılmıştır.¹³ Ayrıca kapsayıcı kurumlar verimlilik artışını, ekonomik etkinliği ve ekonomik refahı teşvik eder. Sömürücü kurumlar ise belli bir kesimin refahı için toplumun büyük çoğunluğunun sömürülmesine neden olur. Bunu yaparken siyaset kurumunu kullanırlar. O yüzden zenginliğe ulaşabilmek için bazı temel siyasal problemlerin çözülmüş olması gereklidir.

2.5. Kalkınmanın Göstergeleri

2.5.1. Kişi Başı Düşen Milli Gelir

Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) – Gross Domestic Product (GDP), ekonomide belli bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmetlerin piyasa değeri olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım vd, 2016). Bir dönemin GSYH'sinin ülke nüfusuna bölünmesiyle kişi başına düşen milli gelir hesaplanmaktadır. Ekonomik refahın en büyük göstergesi kişi başı reel GSYH'dir. Uluslararası karşılaştırmalarda kişi başı gelir genellikle dolar cinsinden hesaplanmaktadır. Bu durumda döviz kuru dalgalanmaları da kişi başı milli geliri etkilemektedir. Ekonomik büyüme için GSYH kullanılırken, kalkınma için kişi başı milli gelirin kullanılması daha uygundur. GSYH'nin artışı nüfus artışı ile aynı oranda ise, bu durumda bu ekonomik büyümenin kişi başı geliri arttırmayacağı açıktır. Nitekim gelişmekte olan birçok ülkede hızlı nüfus artışı ile tüketim artmakta ve ekonomik bir genişleme söz konusu olmaktadır. Bunun hane halklarına yansımaları durumunda bir refah artışından bahsedilir. Bu çalışmada hukukun üstünlüğünün kalkınma göstergelerine etkisi araştırılacağı için, modellerden birinde kalkınma göstergesi olarak kişi başına düşen milli gelir kullanılmıştır.

---

¹³ Microsoft'un kurucusu Bill Gates ve bunun gibi birçok ismin yeteneklerini ortaya çıkarıp özgün ürünler üretebilecek imkanların sunulması, projelerin finansmanının sağlanması ve şirket kurmalarının kolaylaştırılması kapsayıcı kurumların varlığıyla mümkün olmuştur.

2.5.2. İnsani Kalkınma Endeksi (HDI)

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Program-UNDP), Birleşmiş Milletler 'in global kalkınma ağı oluşturmak için kurduğu bir program olup 1971' de çalışmalara başlamıştır. Özellikle, gelişmekte olan ülkelerde insanların refahını ve yaşam standartlarını arttırmak için gerekli olan bilgi, deneyim ve kaynakları sağlar (UNDP). Bu amaç doğrultusunda hükümetler, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler ve iş çevreleri ile iş birliği yaparak kalkınma etkinlikleri yapar. Bu etkinlikleri, kurumun 166 ülkede bulunan çalışma ofisleri ile yerel hükümetlerin iş birliği ile gerçekleştirir. Ayrıca, uluslararası düzeyde yaptığı faaliyetler ile ülkelerin Binyıl Kalkınma Hedefleri'ne ulaşmalarına yardımcı olur.¹⁴ UNDP, Binyıl Kalkınma Hedefleri'ne ulaşmak ve küresel kalkınmayı desteklemek için yoksulluğun azaltılması, demokratik yönetim, enerji ve çevre, sosyal kalkınma, kriz önleme ve atlatma konuları üzerinde de çalışır.

Türkiye'de de faaliyetleri bulunan UNDP'nin Ankara'da merkez ofisinin dışında 26 ilde daha ofisleri bulunmaktadır. Türkiye'deki kalkınma faaliyetlerinden öncelikli olanları gerçekleştirebilmek amacıyla, teknik destek ve kapasite geliştirme stratejilerini hayata geçirir. Bunun için devlet, sivil toplum örgütleri, akademisyenler, uluslararası partnerler, uzmanlar, yerel yönetimler ve proje gönüllüleri ile işbirliği yapmaktadır. Türkiye'de öncelikli olarak dikkate aldığı kalkınma alanları ise çevre ve enerji, demokratik yönetim süreçleri ve yoksulluğun azaltılması olmak üzere üç tanedir.

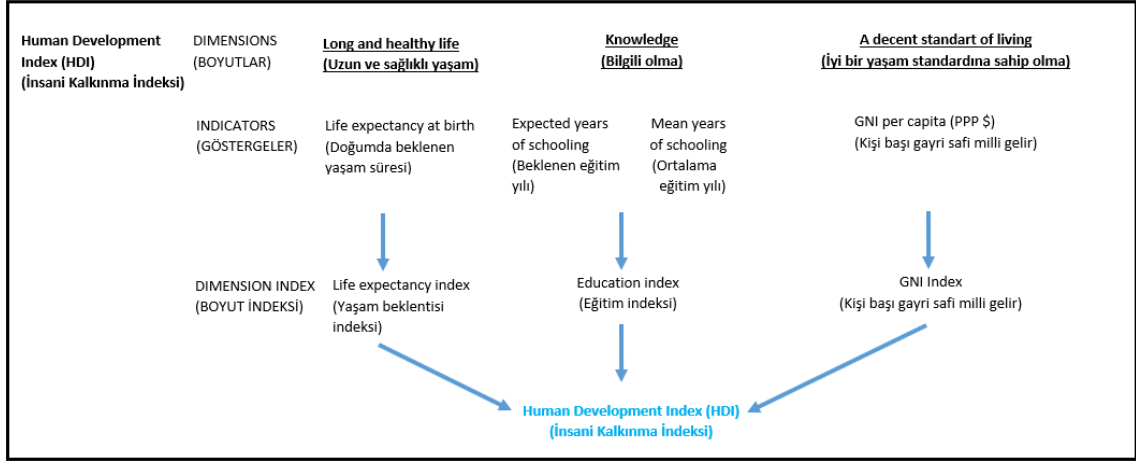
HDI indeksini oluşturan 3 ana başlık vardır. Bunlar; uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgili olma ve makul bir yaşam standardına sahip olma. HDI, bu üç boyutun her biri için normalleştirilmiş endekslerin geometrik ortalamasıdır.

Sağlık boyutu, doğumda beklenen yaşam süresi ile; eğitim boyutu 25 yaş ve üzeri yetişkinler için eğitim süresi ortalaması ve okula başlama çağındaki çocuklar için beklenen eğitim süresi ile ölçülür. Yaşam standardı boyutu, kişi başına gayrisafi milli gelirle ölçülür. HDI, artan gayri safi milli gelir ile gelirin azalan önemini yansıtmak için gelir logaritmasını

---

¹⁴ Binyıl Kalkınma Hedefleri üye devletlerin 2015 yılına kadar yapmayı taahhüt ettiği 8 ana başlıktan oluşmaktadır. Bunlar aşırı yoksulluğun ve açlığın yok edilmesi, evrensel ilköğretimin sağlanması, cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi ve kadınların güçlendirilmesi, çocuk ölüm oranının azaltılması, anne sağlığının iyileştirilmesi, HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele edilmesi, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması, kalkınmaya yönelik küresel iş birliğinin geliştirilmesi. (<https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/mdgoverview/millennium-development-goals.html>).

kullanır. Üç HDI boyut endeksinin puanları daha sonra geometrik ortalama kullanılarak bileşik bir endekste toplanır. Şekil 2.1. de HDI ‘yi oluşturan bileşenler verilmiştir.

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> (ET:15/01/2021)

Şekil 2.1. İnsani Kalkınma Endeksi Bileşenleri

HDI, insani gelişmenin gerektirdiklerinin yalnızca bir kısmını basitleştirir ve bunları yakalayarak değerlendirme yapar. Eşitsizliklerin durumu, adalet, güvenlik, yetkilendirme vb. konuları yansıtmaz.

İnsani Kalkınma endeksinin 2020 yılına ait sonuçlarından en yüksek puana sahip ilk 10 ülke ve Türkiye'nin durumu Tablo 2.1. de verilmiştir.

Tablo 2.1. 2020 yılı İnsani Kalkınma Endeksi Sonuçları (İlk 10 Ülke ve Türkiye)

	Dünya Sıralaması	Skor
Norveç	1/189	0,957
İrlanda	2/189	0,955
İsviçre	2/189	0,955
Hong Kong	4/189	0,949
İzlanda	4/189	0,949
Almanya	6/189	0,947
İsveç	7/189	0,945
Avustralya	8/189	0,944
Hollanda	8/189	0,944
Danimarka	10/189	0,940
Türkiye	54/189	0,820

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data> (ET: 15/01/2021)

Kalkınma endeksi sıralamasına göre en yüksek kalkınma düzeyine sahip ülkelerin genellikle Avrupa ülkeleri olduğu görülmektedir. Türkiye de 189 ülke arasından 54. olarak kalkınma düzeyi yüksek olan ülkeler sınıfında yer almaktadır.

2.6. Türkiye'nin Kalkınma Yolculuğu

Türkiye'de Cumhuriyetle başlayan kalkınma hamleleri ilk olarak İzmir İktisat Kongresi'nde ele alınmış, planlı ekonomik modele geçilmiş, Teşvik-i Sanayi kanunu çıkarılmış ve ilk özel banka olan İş Bankası kurulmuş, ancak özel sektörün beklenen gelişmeyi sağlayamaması ve 1929 yılındaki büyük ekonomik buhran ile devletçi ve statükocu politikalara devam edilmiştir. Daha sonraki kalkınma planları 5 er yıllık periyotlarla ele alınmış ve ilki I. Beş Yıllık Sanayi Planı adıyla 1934-1938 arasında birçok sanayi tesisinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Daha geniş kapsamlı olarak hazırlandığı düşünülen II. Beş Yıllık Sanayi Planı II. Dünya Savaşının etkisiyle uygulanamamış olup 1950 sonrası yabancı kaynakların da yardımıyla yeni hamleler atılmaya çalışılmıştır. 1961 Anayasası ile devlete kalkınma planları hazırlama yükümlülüğü verilmiş, planlama yapmak için Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. 1960 yılı sonrasında yapılan kalkınma planlarında sosyal hedeflere de yer verilmiş, ekonomik ve sosyal sorunlar birlikte ele alınmaya başlamıştır. Kalkınma kavramı, ekonomik, politik, toplumsal ve yönetsel alanlarda gelişmeyi sağlayan bir sürece evrilmiştir. 1963 de yapılan I. Beş Yıllık Kalkınma Planında nüfusun %70'inin kırsal bölgelerde yaşadığı, tarımın milli gelir içindeki payı azalmakta olmasına karşın ekonominin tarıma dayalı olduğu, milli gelirin arttığı ancak nüfus artış hızının yüksek olması (%3) sebebiyle bu artışın kişi başı gelire yansımadağı belirtilmiştir. Günümüzde Avrupa Birliğine giden sürece ait yasal ve yönetsel hedeflere yer verilmemiş, Avrupa ülkeleri ile olan ekonomik ilişkilere ilişkin düzenlemelere ve kalifiye işgücünün Avrupa'ya ihracının yaratacağı sorunlara yönelik önlemlerin alınmasına dair kararlara yer verilmiştir. 1968' deki II.Beş Yıllık Kalkınma Planında ortalama %7 ekonomik büyüme hedeflenmekte, gayrisafi milli hasıla içinde sanayinin payının % 16' dan % 20' ye çıkarılması ve bunların gerçekleşebilmesi için yetişmiş insan gücünün verimli kullanılması amaçlanmıştır. Yatırım için gerekli olan tasarruf oranlarının yeterli seviyede olmamasının tüketimin (fiziki refahın) artırılmasından kaynaklandığı ve hızlı gelişme için toplumun yatırıma yönlendirilmesi gerektiği böylelikle gelecek kuşakların refah seviyesinin arttırılacağı belirtilmiştir 1964' te ekonomik büyüme % 4.9, 1969' da % 4.6 olarak gerçekleşmiş ve hedefler tutturulamamıştır. Bunun sebebi olarak, ekonomideki büyük payın tarımda olması ve tarımın iklim koşullarına bağlı olarak yaşadığı dalgalanmalar gösterilmiştir. Ayrıca, plan Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu Ortaklık Anlaşmasına önem vermekte, tek pazar ve fiyat rejimine girilmesini de hedeflemekteydi.

1973'deki III. Beş Yıllık Kalkınma Planında hem sanayinin milli gelir içindeki payının arttırılması hem de sanayideki istihdam oranının yükseltilmesi hedeflenmiş, kentleşmenin artacağı ve yeni girişimlerle işsizliğin azalacağı, tasarruf oranlarının %35' lere çıkması gerektiği belirtilmiştir. Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ortaklık kurma kararı ifade edilmiş, 1 Aralık 1964 Ankara Anlaşması ile hedeflenen geçiş döneminin koşulları, yöntemleri ve süreleri belirlenmiştir. Ankara anlaşması, Türk ekonomisinin uzun dönemde Gümrük Birliğine girmesi için gerekli olan üretim faktörlerinin serbestçe dolaşması, uyruktan kaynaklanan farklı uygulamaların kaldırılması ve AET'nin politikalarına yaklaşabilme yükümlülükleri içermektedir. 1979'daki IV. Beş Yıllık Kalkınma planında bir önceki hedeflere ulaşamadığı belirtilmiş, bunun sebebi olarak da Türkiye-AET ilişkilerindeki sorunlar gösterilmiştir. 1974 Kıbrıs Harekatının bu olumsuzlukta etkisi çöktür. Bu dönemde de üçüncü dünya ülkeleriyle yapılabilecek ticaret ve ortak yatırımlar gündemdedir. Gerek dış ilişkilerin zayıflaması gerekse içerdeki siyasal kargaşalar ekonomik sorunların büyümesine neden olmuştur.

V. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985'de yürürlüğe girmiştir ve 1980 askeri darbesi ile sekteye uğrayan bir önceki planın gecikmeli olarak yeni bir anlayış ve yaklaşımla hazırlanması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu plan daha çok Avrupa ile olan ilişkilerde sektörel hedefleri belirleme eğilimi ile ön plandadır. Kamu iktisadi teşebbüslerinin devletçi anlayış terk edilerek modern ve işletmecici bir anlayışla yönetilmesini, bazılarının özel sektöre ve halka açılmasını hedeflemiştir. 1987 yılında Avrupa Topluluğuna tam üyelik için başvuruda bulunulmuş ve 1977'den beri ertelenen Gümrük Birliği yükümlülüklerine tekrar başlanmıştır. VI. Beş Yıllık dönemde kamu yönetiminin iyileştirilmesi terimi kullanılmış olup bürokratik işlemlerin azaltılması, yetki devri, personel rejiminin iyileştirmesi gibi ilkelere ilave olarak Avrupa Topluluğu ile ilgili faaliyetleri yürütecek personelin eğitilmesi ve uyum süreci hakkında gerekli önlemler alınmasına vurgu yapılmıştır. Yine bu dönemde Uluslararası Çalışma Teşkilatına (ILO) uygun biçimde çalışma mevzuatı güncellenmiş, çalışma yaşamında sendikal hak ve hürriyetler ile iş güvencesinin geliştirilmesine yönelik kurallar konmuştur.

1996 tarihinde VII. Beş Yıllık Kalkınma planında Gümrük Birliği sürecine giren Türkiye'nin küreselleşme sürecinin avantajlarından da yararlanabilme fırsatı yakaladığına vurgu yapılmış, eğitim ve haberleşme altyapısı ile işgücü piyasası başta olmak üzere ekonomik ve sosyal altyapıda, devletin ekonomideki rolü ve devlet yapısındaki köklü

değişikliklerin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Zorunlu temel eğitim süresinin artması, fikri hakların ve tüketicilerin korunması, devlet yardımları gibi Avrupa Birliği mevzuatına uygun yasal düzenlemeler ile ekonomik amaçların ötesine geçilerek birbirinden farklı hizmet alanlarında yeni hedefler benimsemiştir. Katılımcılığın geliştirilmesine yönelik öncelikler ve tedbirler başlığı altında kamu denetçiliğinin bir an önce kurulması gerektiği belirtilmiştir. Kamu denetçiliğinin kurulması ancak 2010 yılında mümkün olmuştur.

VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde (2001-2005), 3 farklı hükümet ve başbakan görev almasına karşın bu hükümetlerin ortak hedefi olarak Avrupa birliği müktesebatına uyum için yapılacak çalışmalar gösterilebilir. Toplumun yaşam kalitesinin artırılması, AB üyeliği perspektifinde dünya ile bütünleşmenin hızlandırılması ve dünya hasılasından daha çok pay alması, böylece ülkenin dünyada ve bölgesinde daha aktif rol alması ve büyük bir güç haline gelmesi amaçlanmıştır (DPT,2000:219). Bu plan “yönetişimci devlet” anlayışı ile kamu politikalarının uygulanmasını, bunun küreselleşmenin gereği olduğunu ve kurumsallaşma çabalarına girildiğini gösterir (Şahin,2009:58). Küreselleşme sürecinde dış ticaret, fikri haklar ve çevre gibi alanlarda yeni norm ve standartlar geliştirilmekte ve bu alanlarda uluslararası kuruluşların etkinliği giderek artmaktadır (DPT,2000:2). Devletin özelleştirme yoluyla üretim alanından çekilerek asli işlevine ağırlık vermesi ve rekabetçi piyasa düzenini sağlama işlevini dünyadaki dönüşümü dikkate alarak yerine getirmesi için gerekli düzenlemelere devam edeceği vurgulanmıştır (DPT,2000:26). Kopenhag Kriterlerini benimseyerek ülkenin insan haklarına saygılı, demokrasiyi içselleştirmiş, azınlık haklarını koruyan ve böylelikle hukukun üstün olduğu bir ortamın oluşması amaçlanmıştır (DPT,2000:49).

IX. Kalkınma Planı 2007-2013 dönemine ilişkin hedefleri belirlemekle birlikte “İstikrar içinde büyüyen, gelirini daha adil paylaşan, küresel ölçekte rekabet gücüne sahip, bilgi toplumuna dönüşen, AB’ye üyelik için uyum sürecini tamamlamış bir Türkiye” vizyonu ve Uzun Vadeli Strateji (2001-2023) çerçevesinde hazırlanmıştır (DPT,2006:2). AB üyelik süreci ile ilgili hukuki düzenlemelerin gerçekleştirilmesi, sivil toplum örgütlerinin etkinliklerinin artması, yıllık ortalama %7 ekonomik büyüme, %5 ve altında enflasyon oranları ve 2013 yılı itibariyle kişi başı 10.000 dolar gelir hedeflenmiştir. 2008 küresel krizinin de etkisiyle enflasyon %6.2 ye düşürülebilmiş ve büyüme de ortalama %3.3 düzeyinde kalmış olsa da 2012 itibariyle kişi başı gelir 10504 dolara yükselmiş ve bu hedefe

ulaşmıştır. 2012 yılında yürürlüğe giren büyükşehir yasası ile belediyelerin yetki alanı genişletilmiş ve kırsal kesime de büyükşehir imkanlarının gelmesi hedeflenmiştir.

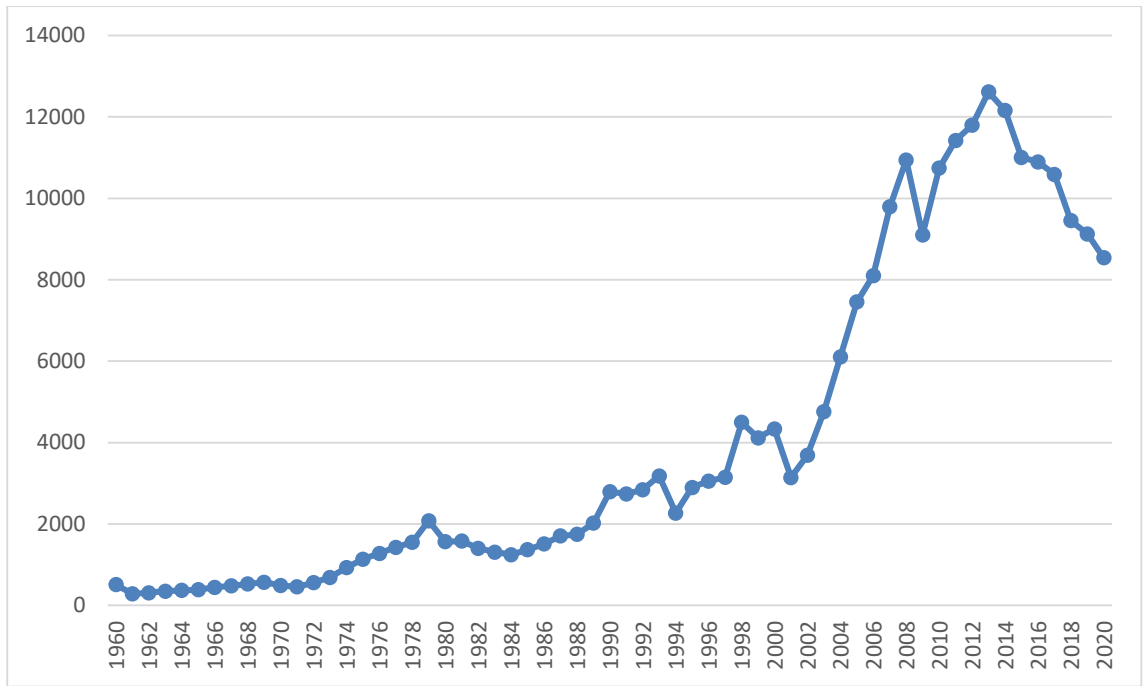
2014-2018 dönemine ilişkin hazırlanan X. Kalkınma Planında nitelikli insan-güçlü toplum, yenilikçi üretim-istikrarlı yüksek büyüme, yaşanabilir mekanlar-sürdürülebilir çevre, kalkınma için uluslararası iş birliği şeklinde dört genel hedef belirlenmiştir. Buna göre okul öncesi okullaşma oranının %70' e, yüksek öğretim okullaşma oranının %94'e çıkarılması, yıllık ortalama % 5.5 büyüme, kişi başı milli gelirin dönem sonunda 16 bin dolara çıkarılması, azalan bölgesel gelişmişlik farkları gibi hedefler konulmuştur. Büyüme oranı dönem boyunca ortalama % 4.9 olarak gerçekleşmiş, 2013 yılında % 9 olan işsizlik oranı, çalışma çağı nüfusunun artması ile 2018 yılında % 11'e çıkmıştır. İstihdama katılma oranı ise % 3.2 artmıştır. Enflasyon oranları, dönem içerisinde artan döviz fiyatlarının ve global düzeyde yüksek gıda fiyatlarının etkisiyle hedefte belirlenen tek haneye düşürülemediği ve % 10.4 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2018 itibariyle de kişi başı milli gelir 9632 dolar olmuştur.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin ilk kalkınma planı olan XI. Kalkınma Planında 2019-2023 dönemine ait hedefler yer almaktadır. 2023 yılında kişi başı milli gelirin 12484 dolara yükseltilmesi, işsizlik oranının % 9.9' a düşürülmesi, enflasyonun kalıcı olarak tek haneye indirilmesi ve ortalama % 4.3 ekonomik büyüme hedeflenmektedir. Sanayi sektörünün bu hedeflere ulaşmada başat rol üstlenmesi ve ihracata dayalı istikrarlı bir büyüme modeli öngörülmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin kalkınma yolculuğunda bazı önemli tarihler köşe taşı niteliğinde olup 1934, 1950, 1964, 1980, 1996, 2004, 2016 yıllarındaki siyasal, ekonomik ve toplumsal olayların bu sürece küçümsenmeyecek derecede etkisi görülmektedir. Sanayinin milli gelir içinde payının artırılması ve tarımın payının azaltılması birçok planda yer almasına karşın sanayinin payı %22' ler civarında kalmıştır. 1963 ve sonrasındaki tüm kalkınma planlarında Avrupa ile ekonomik ve siyasi ilişkilerden ve ilgili hedeflerden bahsedilmiştir. Avrupa Ekonomik Topluluğu/Avrupa Birliği ile müzakerelerin kamu yönetimi için bazen kılavuzluk etkisinde, bazen de zorlayıcı etkileri olduğu da söylenmelidir. Kopenhag kriterleri denilen ve tarımdan insan haklarına kadar çeşitli başlıklarda aday ülkelerden istenen kriterler, esasında kalkınma temelli amaçlardır. Türkiye'de 1995 yılına kadar yapılan 5 yıllık kalkınma planlarında genellikle ekonomik başlıklar ön planda olmasına rağmen, 1995 de yapılan VII. Beş Yıllık Kalkınma Planında

Gümrük Birliği vb. gerekçelerle yönetsel başlıklara da yer verildiği görülmektedir. 1999 Helsinki Zirvesi ile Avrupa Birliğinin genişleme sürecine başlaması ve Türkiye'nin adaylığının kabul edilmesiyle Birliğin Türkiye'den özellikle yönetim yapılanmasına ilişkin çalışmaları arttırması istenmiş, ülkenin küresel ortamdaki rekabet koşullarına uyumunun sağlanması amaçlanmıştır. Planlarda özellikle Batı bloku ülkeler ve birlikler ile olan ilişkilere yer verilmesi ülkenin coğrafi konumunun bir gereğidir.

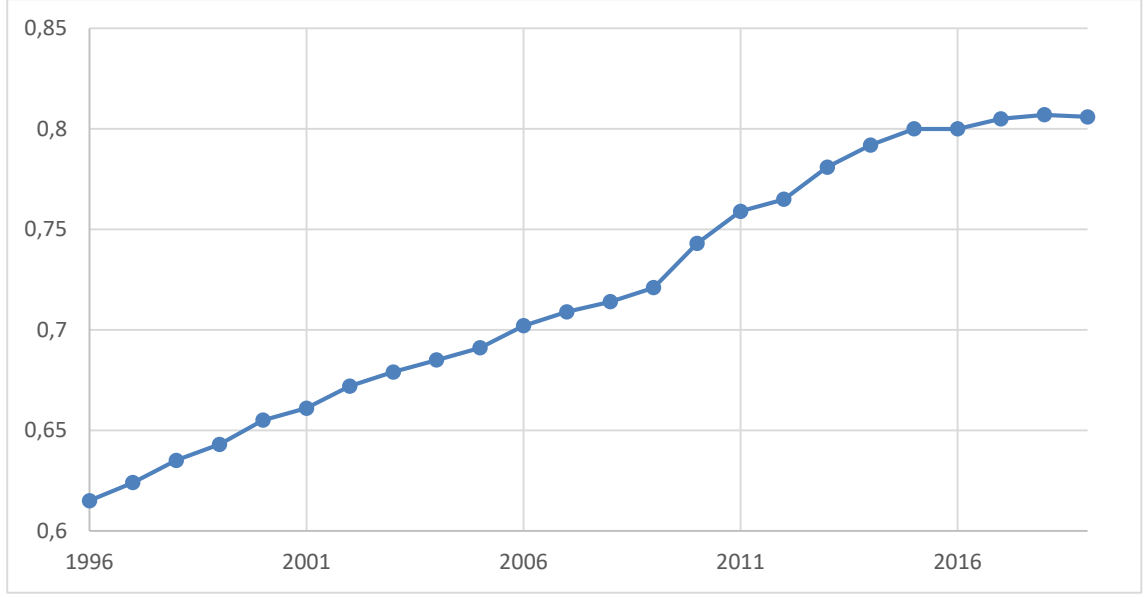
Aşağıda grafiklerde Türkiye'nin "kalkınma"daki durumunu sayısal verilerle tespit edebilmek için, zamana göre değişen kişi başı milli gelir ve insani kalkınma endeksi verileri Grafik 2.1 de ve Grafik 2.2 de verilmiştir.

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 2.1. 1960-2020 dönemi Türkiye'ye ait kişi başı milli gelir (ABD Doları)

Grafik 2.1'e göre 1960-2020 döneminde kişi başı milli gelir genellikle artış trendinde olmuştur. 1980-1984 döneminde, 1993, 1999, 2001, 2009 yıllarında ve son olarak 2014-2020 döneminde kişi başı milli gelir azalmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi siyasal, toplumsal, ekonomik ve küresel olaylar milli geliri doğrudan etkilemektedir. 2008 de ilk defa 10000 doların üstüne çıkan gelir, 2013 de tarihinin en yüksek seviyesi olan 12614 doları görmüştür. 2020 yılında ise gelir 8538 dolar düzeyinde gerçekleşmiştir.

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/content/download-data> (ET: 15/01/2021)

Grafik 2.2. 1996-2019 dönemi Türkiye'ye ait insani kalkınma endeksi sonuçları.

Türkiye'de "kalkınma" endeksinin artan bir trendde olduğu, son yıllarda bu artışın yavaşladığı grafikten görülebilmektedir. Buna sebep olarak kalkınmayı oluşturan 3 boyut içerisinde bulunan kişi başı gelir düzeyinin artış trendini kaybetmesi gösterilebilir. Özellikle 2014 ve sonrasında artan döviz fiyatları hem gelir düzeyini düşürmüş hem de enflasyonun ve faizlerin artmasına neden olmuştur.

3. BÖLÜM

3. HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ- KALKINMA İLİŞKİSİ

Bu bölümde iki farklı disiplin olan hukuk ve ekonomi arasındaki ilişki, sonrasında ise hukukun üstünlüğü ile kalkınma arasındaki ilişki incelenecektir. Daha sonra literatür çalışması teorik ve ampirik çalışmalarla ayrı iki bölüm halinde ele alınacaktır.

3.1. Ekonomi-Hukuk İlişkisi

Ekonomik refahın toplumda yaygınlaşması ve adil bir gelir dağılımının tesis edilmesinde hukuk ve ekonomi birbirini tamamlayan iki temel disiplindir. Hammurabi kanunlarından günümüze kadar, insanlık tarihi boyunca yapılan hukuki düzenlemeler ve milletler arası anlaşmaların birçoğunda ekonomik unsurları görmek mümkündür (Çevik, 2007). Yaşamı bir kurallar bütünü olarak düzenleme hedefinde olan hukuk ile, yaşamın en başından beri Maslow'un ihtiyaç hiyerarşisinde en alt düzeyde bulunan açlık ve susuzluk gibi gereksinimlerin karşılanmasını, maddi ihtiyaçların temin edilmesini, takas yapılması ve tüketilmesini konu edinen ekonominin iç içe olması şaşırtıcı değildir (Türkbağ, 2003). Ekonomi bireyin ihtiyaçlarının ve malvarlığının durumuna göre nasıl davranacağını incelerken, hukuk ise bireyin haklarının ve yükümlülüklerinin neler olduğunu tespit etmeye çalışır. Bu iki disiplin bireyin toplumsal hayattaki yerini belirlemeye çalışır. Kişilerin ürettikleri ürünlerinin gerek bireysel gerek toplumsal ihtiyaçları karşılaması ve bunların arz talep dengesi ile belirlenen piyasa içindeki değerleri ekonomi bilimini ilgilendirirken, bu ürünlerin ticareti ile ortaya çıkan hak ve borçlarla hukuk bilimi ilgilenebilir. Bu durum hukuk ile ekonomi disiplinleri arasındaki etkileşimin en bariz örneğidir (Savatier, 1980; Savaş, 1993).

Ekonomik sistem içinde bulunan bireyler, firmalar, devletler gibi aktörlere ait kuralların konulmasını, nelerin kurallara uygun olup olmadığını; yasa, yönetmelik vb düzenleyici işlemlerle belirleyen hukuk, her şeyde olduğu gibi ekonomik hayatta da çerçeveyi belirlemiş, piyasanın sınırlarını ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda hukukun ekonomideki rolü ekonominin düzenli işlemlerini sağlayacak kuralları koymak ve bunların uygulanmasını sağlamaktır. Gerek hukuk bölümlerinde iktisat, vergi hukuku, maliye gibi derslerin olması, gerek ekonomi bölümlerinde medeni hukuk, borçlar ve ticaret hukuku gibi ilgili derslerin bulunması bu iki bilim arasındaki kuvvetli ilişkinin varlığını göstermektedir.

Ekonomi politikalarının icrasında idarenin anayasal ve diğ er yasal düzenlemelere uymasını, devletin iktisadi alandaki icraatlarının sınırlandırılmasını ve bireylerin ekonomik özgürlüklerinin anayasal güvence altına alınmasını amaçlayan “anayasal iktisat” anlayışı da ekonomi-hukuk ilişkisinin bir başka yönüdür (Buchanan, 1987). “Kamu tercihi teorisi” ile iktisat bilimi siyaset bilimine uyarlanmış, iktisat biliminin geleneksel piyasa karar alma süreci üzerindeki geleneksel metodolojisi, piyasa dışı karar alma süreçlerine doğru genişlemiştir (Sakal ve Şahin 2010:9). Anayasal iktisat anlayışı kamu tercihi teorisinin bir alt uygulaması olarak yer almış ve ekonomi politikalarında hukuki sınırlamaların olması gerektiğini savunmuştur.

Hukuki temellere uygun olmayan ekonomik girişimlerin etkin olamayacağı görüşü literatürde hâkim görüştür (Barro, 1996; Böhm, 1962; Aktan, 2017; vd). Ekonomik faaliyetler için gerekli olan kaynakların nasıl bulunacağı ve nasıl toplanacağı, elde edilen kaynakların nerelerde harcanacağı, fiyat istikrarının ve gelirin artmasını sağlayacak etkinliklerin nasıl düzenleneceği önemli bir sorundur. Bu ekonomik sorunların çözümünün ancak kuralları önceden belirlenmiş, keyfilikten uzak, denetlenebilir bir sistem tarafından olabileceği tarihsel bir gerçeklik olarak kabul edilmelidir. Diğ er bir ifadeyle, hukuk tarafından kurulan bu sistem ekonomik düzenin bir fonksiyonudur. Böylece hukuk kuralları ekonomik tercihleri meşrulaştırıcı bir etkiye de sahip olur (Karayalçın, 1992). Bunun yanında, konulan hukuk kurallarının amacı net bir şekilde ortaya konulmalı; bu kurallar piyasa koşullarına ve rekabet kurumuna zarar vermeyecek şekilde sınırlandırılmalı ve gerektiğinde de ekonominin ihtiyaçlarına uygun şekilde revize edilmelidir. Aksi durumda, bu kuralların etkinliği azalır ve yarardan çok zarar getirirler. Günümüz küresel dünyasında rekabet artmış, mesafeler kısalmış ve dijital dünyanın imkanları da ekonominin gelişiminde önemli bir paya sahip olmuştur. Sözü edilen tüm bu gelişmelerle birlikte, etkin hukuk kuralları ile etkin ekonomilere ulaşılması için yapılan çalışmalar artmış ve ekonomi hukuku alanı oluşmuştur.

Ekonominin ilgili olduğu başka alanlar vardır: siyaset bilimi, coğrafya, tarih, sosyoloji, psikoloji, sağlık bilimleri, eğitim bilimleri, matematik, felsefe gibi. Ekonominin incelediği mallar, hukukun da incelediği, üzerinde hak ve borç ilişkileri kurulabilen mallar olup, ekonomideki özneleri oluşturan birey, firma, şirket gibi aktörler hukuki tanımlarla belirlenmektedir. Ayrıca bir malın ekonomik yararlılığı (üretilmesi, sunulması, tüketimi için

gerekli masrafların belirlenmesi) da malın hukuki niteliğinin bilinmesine bağlıdır. Bu bağlamda hukukla olan ilişki diğer alanlara göre daha fazladır.

Son yıllarda ekonomi literatürüne giren birçok terim iki alanda da kullanılırken bazı terimler birbirlerinin tamamlayıcısı konumundadır. Örneğin medeni hukukta geçen “gerçek kişi”, “tüzel kişi”; eşya hukukunun konusu olan “eşya”, “taşınır mal”, “taşınmaz mal”, “mülkiyet”; borçlar hukukunun konusu olan “borç”, “sözleşme”, “faiz”, “bileşik faiz”; icra iflas hukukunda geçen “konkordato”, ticaret hukukunda geçen “tacir”, “kıymetli evrak (poliçe, bono, çek, konişmento)”, “sigorta” gibi kavramlar kişiler arasındaki ilişkiyi belirleyen özel hukuka ait terimler olup, bu terimlerin aynı zamanda ekonomide temel terimler de olması bu iki bilim arasındaki ilişkinin kuvvetini ortaya koymaktadır. Bu durumun aksine rekabet, piyasa, ihtira beratı, ortaklık pay senetleri gibi terimler için de hukuk biliminin ekonomi bilimine ihtiyacı vardır. Ayrıca çalışma ekonomisi ve iş hukuku kavramları da birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir.

Bu kavramlar arasında “mülkiyet” ve “sözleşme” kavramlarını ayrı bir yerde tutmak gereklidir. Mülkiyet hakkı, devlet kurulmadan önce de var olan ve insanın kişiliğinden ayrılması mümkün olmayan doğal haklarıdır. Yeryüzünü tüm insanların ortak mal varlığı olarak kabul eden John Locke, bu ortak varlığın bir kısmı üzerinde meşru biçimde özel mülkiyetin nasıl tesis edileceğini “emek” kavramıyla açıklamıştır. Emek harcayarak elde edilen ürün, adeta kişiliğin devamı olarak görülmektedir. Mülkiyet hakkı, kişinin rızası olmaksızın dokunulamayacak üstün bir haktır. Dar anlamıyla mülkiyet hakkı, çağdaş kullanıma uygun biçimde mallar üzerindeki sahiplik durumunu göstermekte; geniş anlamı ile mülkiyet hakkı ise kişinin hayatı, özgürlüğü ve malları üzerindeki sahipliğini ifade etmektedir (Gemalmaz, 2018). Thomas Hobbes ve John Locke “mülkiyetin bulunmadığı yerde adaletsizlik de yoktur” ifadelerini kullanarak geniş anlamdaki mülkiyet kavramı ile adaleti ilişkilendirilmişlerdir. 1793 Fransız Anayasasında mülkiyet, “emeğinin karşılığında yararlanma hakkı” olarak tanımlanmıştır.

Ekonomi, mülkiyet hakları ile iç içe geçmiş ekonomik aktörlerin üretim, tüketim ve değişim ile ilgili davranışlarını inceler. Temel sorunlardan biri üretim faktörlerinin, yani sınırlı kaynakların nasıl ve kim için kullanılacağına karar verilmesidir. Bu sorunun çözümünde belirleyici unsur mülkiyettir. Hangi şeylerin bir değeri bulunan mal haline gelebileceği ve bu malların hangi değere ulaşacağı ekonominin konusu olmakla birlikte, kimlerin hangi ekonomik varlığa hangi bedelle ve hangi ölçüde hakkı olduğunu, o ekonomik

değere sahip olma durumuyla hangi meşru ayrıcalıklar ve dokunulmazlık hakları kazanıldığını belirlemek de hukuk sayesinde olmaktadır. Bu nedenlerle mülkiyet piyasa ekonomisinde ana unsurdur.

Bir diğer önemli kavram olan sözleşme, tarafların iradelerini karşılıklı ve birbirine uygun olarak açıklamalarıyla kurulur. Borçlar hukukunda belirtilmiş olan sözleşme özgürlüğü, kişilerin kendi iradeleriyle herhangi bir şekilde bağlı kalmadan kanunda öngörülen sınırlar içinde istediği içerikle sözleşme yapmasını öngörür. Piyasa ekonomisinde de önemli kurallardan biri sözleşme hürriyetidir. Ekonomik ilişkilerde, bir sosyal statüye bağlı olmadan sözleşmeler yapılabilir ve bu sözleşmeler hukuk kurumu tarafından düzenlenmektedir. Hukukun sözleşmelerin yapılmasını kolaylaştırması veya zorlaştırması ya da şekil yönünden nasıl yapılacağını belirlemesi ekonomik faaliyetlerin hızlandırılması veya yavaşlatılması anlamını taşır. Örneğin bir gayrimenkul satışı ve devri tapu müdürlüklerinde yapılmak zorunda iken motorlu bir aracın devri noterlerde yapılabilir. Ayrıca sözleşmede yer alan yaptırımların uygulanabilir olması da ancak hukukun gücüyle ve varlığıyla mümkündür. Yani ekonomik sistem kendi kendine yetmemekte, hukuka ve kanunlara ihtiyaç duymaktadır.

Serbest piyasa ekonomisi, ekonomik faaliyetlerin tam rekabet koşulları çerçevesinde özgürce yapılabildiği, ekonomik sorunların çözümünün devletin müdahalesiyle değil piyasa şartları ve fiyat mekanizması aracılığı ile sağlandığı ekonomidir. Piyasa ekonomisinin düzenli bir şekilde işleyebilmesi için, piyasadaki aktörler ve kurumlar arasında rekabetin korunması şarttır. Serbest piyasa ekonomisi yapısı gereği rekabet sürecini zayıflatabilir ve eksik rekabet ortamını ortaya çıkarabilir. Geçmiş deneyimler göstermiştir ki; piyasa kendiliğinden doğal bir düzene ulaşamamakta, insanlar tarafından oluşturulması ve geliştirilmesi gerekmektedir. Rekabetin korunması için piyasaya bazı normların konulması ancak hukuk yardımıyla ve uygun yasalarla olabilecektir. İktidarlar ve kanun koyucular getirdikleri kurallarla piyasa ekonomisinin etkin ve verimli bir şekilde işlemesi, toplam refahın artması ve bu refahın eşit şekilde paylaşılmasını sağlayabilirler. Bu durumda, rekabetin teşvik edilerek tekelci davranışa ve anlayışa izin verilmemesi, piyasanın rekabet sonucunda uygun fiyata ulaşması ve böylece etkin bir piyasanın oluşması hukuk sayesinde olmaktadır.

Ekonomideki aktörlerden biri olan tüketicilerin korunması da devletin piyasaya müdahalesini gerektirebilmektedir. Kuralları konulmamış ve kendi haline bırakılmış

piyasadaki gelişmeler tüketicilerin aleyhine olabilmekte ve bu düşünce nedeniyle çeşitli regülasyon kurallarının uygulanması uygun görülmektedir. Regülasyonlar, devlet tarafından ekonomik ve sosyal amaçlara yönelik olarak uygulanmaktadır; asgari ücretin belirlenmesi, döviz kurlarının kontrolü, fiyat kontrolleri, tarife-miktar kısıtlamaları, kotalar, bazı yatırımlara teşvikler ve sübvansiyonlar çeşitli regülasyon örnekleridir. Tüketicilere yönelik alınan tedbirler aslında ekonominin daha canlı olmasını sağlayacağından, bu düzenlemeler ekonominin gelişmesine katkı sağlayacaktır. Modern hukuk düzenlerinde tüketicilerin korunması ile alakalı birçok yasal düzenleme bulunmaktadır. Tüketicinin tecrübesizliğinden ve bilgisizliğinden kaynaklı ekonomik menfaat elde edilmesine engel olmak için koruyucu önlemlerin alınması esastır.

Yine ekonomik faaliyetler sonucunda toplum sağlığını ve düzenini bozabilecek çeşitli çevre sorunları da ortaya çıkabilmektedir. Hukuk düzeni bu konuda da bireysel ve toplumsal yararları öne çıkarmak için çeşitli kurallar koymaktadır. Çevre Hukuku kuralları koymakta ve yaptırımları belirlemekte, ekonomi-çevre ilişkisinin sınırlarını çizerek toplumun korunmasını sağlamaktadır.

Her ne kadar hukuk ve ekonomi arasında kuvvetli bir ilişki bulunsa da son yıllarda matematiksel yöntemlerin kullanılması ve ampirik çalışmaların artması iki bilim arasında ciddi bir fark ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmanın konusu da esasında sosyal bilim olan hukukla, ekonomi arasında matematiksel bir ilişkinin varlığını aramaktır. Ekonomi ağırlıklı olarak normatif bir bilim iken, hukukun ise bilim olarak kabulü bile tartışmalıdır. Bir görüşe göre; gözleme dayandığı ve tarihsel deneylerin sonucunda ortaya çıkan normlar bütünü olduğu için hukuk pozitif bilime yakın görülürken, bir başka görüşe göre bilimlerin norm koymaması gerekçesiyle hukuk bilim sayılmaz. O yüzden hukuk disiplin olarak adlandırılmaktadır. Ekonomi ise bir gözlem bilimidir ve kıt kaynaklarla maksimum refaha nasıl ulaşılacağını konu edinmiştir.

Hukuk ve ekonominin aynı konulara farklı yaklaştığı birçok örnek vardır. Bunun nedeni iki disiplinin de izledikleri amacın farklı olmasıdır. Bir hukukçu bir sorunda en hakkaniyetli çözümü bulmaya çalışırken, ekonomist ise menfaati en yüksek çözümü arar. Örneğin iş hukukunda işten çıkarma olayı farklı gerekçelerle düzenlenmiş olup, işçi-işveren dengesi de kısmen zayıf durumda olan işçi lehine daha fazla hakkın verilmesiyle sonuçlanmıştır. İktisat bilimi, her ne kadar işten çıkarmanın emek piyasasının etkinliğine zarar verdiğini düşünse de hâkim anlayış bu piyasanın da kendi kendini düzenlemesiyle en

etkin duruma geleceğidir. Hatta işten çıkarmanın yasaklanması veya zorlaştırılması yerine, işten çıkarılmalara ek vergi konulmasını ve işe alanlara vergi indirimi sağlanmasını savunan ve böylece emek piyasasının da mal piyasaları gibi kendiliğinden dengeye geleceğini düşünen iktisatçılar mevcuttur. Halbuki geleneksel iş hukuku, emek piyasasında var olan ilişkinin diğer piyasalardan farklı olduğu sonucuna göre kurulmuştur (Blanchard ve Tirole; 2021). Bu temel zihniyet farklılığı bazı kavramların anlamının da bu iki disiplinde farklı olması sonucunu doğurmuştur. Örneğin “kamu hizmeti” kavramı idare hukukuna ait bir terim iken, ekonomide bu terim “kamu malı” olarak ifade edilmektedir.

Benzer bir durum, fikri mülkiyet hakları kavramında da mevcuttur. Telif hakları konusunda çalışan ve bu konuda uzmanlaşmış hukukçulara göre, fikri eserlere serbestçe ulaşılabilmesi, herhangi bir ücret ödenmeden bunlardan yararlanılabilmesi kabul edilemez bir durumdur. Bu ürünlerin de mal ve hizmet piyasalarındaki diğer ürünler gibi işlem görmeleri gerektiği savunulur. Bu ürünlere farklı davranılması durumunda eser sahipleri emeklerinin karşılığını alamayacak ve mülkiyet hakkı zedelenmiş bir kesim oluşacaktır. Bu durum, eninde sonunda üretkenliğe ket vuracak ve insanların caymalarına neden olacaktır. İktisatçıların bir kısmı ise, fikri mülkiyet haklarını, mülkiyet hakkı olarak görmekte zorlanmaktadır. Mülkiyet hakkının; alındığında, tüketildiğinde azalan şeyler için geçerli olmasını savunurlar. Halbuki bilgi, diğer mal ve hizmetler gibi kullanıldığı zaman azalan değil, tersine artan bir şeydir. Bilgi, teknoloji ve haberleşmeye ulaşımın kısıtlanması, kimseye ek bir yükümlülük gerektirmeden bunlara ulaşabilecek bir kesimin bu imkanlardan yoksun bırakılması anlamındadır. Bu kısıtlılık bilgi ve enformasyon üretimini sınırlayacak ve toplumda var olacak ortak yararın artmasını engelleyecektir. Herhangi bir ek maliyet gerektirmeden serbestçe çoğaltılması veya dolaşımı mümkün olan bu ürünlerde, esnek mülkiyet hakkının uygulanmayıp katı kuralların uygulanmasının ekonomik analiz kuralları açısından doğruluğu tartışmalıdır.

Hukuk ve ekonominin kullandığı analiz yöntemleri de farklıdır. Hukukçular “ekonomi hukuku” açısından konuya yaklaşırken hukukun nasıl uygulanacağını ve hangi yaptırımların olacağını inceler. Ekonomistler ise, “hukukun ekonomik analizi” olarak konuya yaklaşmakta, yapılan hukuki düzenlemelerin hangi amaçla, nasıl ortaya çıktığını ve hangi ekonomik sonuçlara yol açacağını tespit etmeye çalışır. Farklı bir deyişle ifade etmek gerekirse, ekonomik analiz, olası yaptırım ya da kuralların kişilerin ve toplumların davranışlarına nasıl bir etki yaptığını araştırmak, kaynak ve teşviklerin rasyonel biçimde

paylaşılmasını sağlamak, masrafları minimuma indirmek ve maksimum refaha ulaşarak kamu yararına hizmet etme amacını taşır. Örneğin günümüzde yaşanan Covid-19 salgını ile alınan tedbirler ve konulan kuralları hukuk, ağırlıklı olarak insanların hakları ve özgürlükleri üzerinden değerlendirirken; ekonomi, üretici, çalışan ve tüketiciye etkileri bakımından değerlendirir.

Hukuk-ekonomi ilişkisinin araştırıldığı çalışmaların artması ile hukuk verileri elde edilip, mikroekonomik analiz yöntemleriyle analizler yapılarak hukukla ekonomi arasındaki ilişkiyi kuramsal hale getirmek mümkün olabilecektir.

3.2. Hukukun Üstünlüğü- Kalkınma İlişkisi

Kalkınma temel olarak gelirin artması, sağlıklı bir yaşam sürme ve etkin bir eğitime erişme bileşenlerini içerir. Gelirin artması, diğer iki bileşen için gerekli bir koşuldur. Bu da ülkelerin üretim-tüketim ve ticaret yapabilme yetenekleri ile doğru orantılıdır. Etkili bir ticaret için, insan ticaretinin, terörizmin, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve böylelikle küresel barışın tesisi şarttır. Günümüzde, bu hedeflere ulaşılabilmesi devletlerin ve hükümetlerin küresel ölçekte alacakları aktif role ve getirecekleri yükümlülüklerle bağlıdır (Gözlügöl,2013).

BM hukukun üstünlüğü üst düzey toplantı deklarasyonunda (2012) üye devletler, “hukukun üstünlüğü ve kalkınmanın güçlü bir şekilde birbiriyle ilişkili olduğunu ve birbirini pekiştirdiğini, hukukun üstünlüğünün ulusal ve uluslararası düzeylerde gelişmesinin, sürdürülebilir ve kapsayıcı ekonomik büyümeyi, sürdürülebilir kalkınmayı, yoksulluğun ve açlığın ortadan kaldırılmasını kolaylaştırdığını” belirtmişlerdir. İnsan haklarının ve temel özgürlüklerin tam olarak gerçekleştirilmesinin hukukun üstünlüğünü güçlendirdiği vurgulanmıştır. Bu sebeplerle, bu karşılıklı ilişkinin 2015 sonrası uluslararası kalkınma gündeminde dikkate alınması çağrısında bulunulmuştur.

Ulusal düzeyde hukukun üstünlüğü, sürdürülebilir geçim kaynakları sağlamak ve yoksulluğu ortadan kaldırmak amacıyla uygun bir ortam hazırlamak için gereklidir. Yoksulluk genellikle fırsat eşitsizliğinden, dışlanmadan ve ayrımcılıktan kaynaklanır. Hukukun üstünlüğü, bireylerin ve toplulukların seslerini güçlendirerek, adalete erişimi sağlayarak ve hak ihlallerine karşı çareler oluşturarak gelişmeyi teşvik eder. Geçim, barınma, temel hakların kullanılması ve sözleşmelerin güvenliği, yoksulların haklarının ihlaline karşı kendilerini savunmalarını sağlayabilir ve güçlendirebilir.

Hukukun üstünlüğünün sürdürülebilir kalkınma sonuçlarını daha da ileri götürmesi için, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar da dahil tüm insan haklarının korunması sağlanmalıdır. Ekonomik büyüme ve kalkınmayı destekleyen yasal bir çerçeve, sözleşmeye dayalı hakları koruma ve anlaşmazlık çözme mekanizmalarını teminat altına alırken, insan hakları ile tutarlı olan bir hukuk sisteminde var olan hukukun üstünlüğü aynı zamanda kapsayıcı ve sürdürülebilir olan kalkınmayı da sağlar. BM raporuna göre yaşanan deneyimler, adalet ve hak mülahazalarını dışlayan dar kalkınma çabalarının, sürdürülebilir insani gelişmeyi başaramadığını göstermektedir (A/ 68/345, para. 64).

Ekonomik bir topluluk olarak yola çıkan ve zamanla siyasi bir topluluğa evirilen Avrupa Birliği de üyelik şartlarında hukukun üstünlüğüne atıf yapmıştır. Birliğe üye olmak için başvuran ülkelerin sağlaması gereken Kopenhag kriterlerinde de istikrarlı ve kurumsallaşmış bir demokrasinin var olması, hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü, insan haklarına saygı ve azınlık haklarına saygı olmak üzere dört kriter sayılmıştır. Dünya ekonomik gelirinin ve refahının en yüksek olduğu bu bölgede kalkınmanın sürekli olabilmesi için hukukun üstün tutulmasının elzem olduğu vurgulanmaktadır. Avrupa komisyonu tarafından her yıl “Hukukun Üstünlüğü Raporu” hazırlanmakta ve yargının durumu değerlendirilmektedir.¹⁵ Hatta 2020 Kasım ayında Avrupa Birliği Parlamentosu (AP) ve Konseyi, AB fonlarının ülkelere dağıtımını hukukun üstünlüğü standartlarına bağlayan düzenleme konusunda da ön anlaşmaya vardı. Anlaşmaya göre, hukukun üstünlüğünü ihlal eden ülkelerin AB bütçesinden almaları gereken fonları alamayacakları karara bağlandı.

Hukukun üstünlüğü ile kişi başı gelir arasındaki ilişki, Dünya Adalet Projesi (WJP)’nin 2020 yılı raporu göz önüne alınarak incelenirse, düşük gelir grubuna sahip ülkelerde en yüksek sıranın 37. sıra olduğu (Bu ülke Rwanda’dır), yüksek gelir grubu ülkelerinin ise en düşük sıralamasının 63. sıra olduğu (Panama) görülür. Hatta yüksek gelire sahip 38 ülkenin 31 tanesi hukukun üstünlüğü indeksindeki 126 ülke arasında ilk 34 sırada yer almaktadır. Tablo 3.1 de analizdeki ülkelerin gelir durumları ve endeksteki sıra aralıkları verilmiştir.

---

¹⁵ 2020 yılı raporunda Macaristan’ın yargı sistemi üzerinde sıkı kontroller uyguladığı, kamu reklam fonlarını hükümet yanlısı medya kuruluşlarına kanalize ettiği ve muhalefeti bastırıldığı; Polonya’nın yargıya yandaş atamalar yaptığı, yargı bağımsızlığını zayıflattığı, kamu tarafından finanse edilen medya kuruluşlarını hükümet yanlısı propagandaya alet ettiği ve muhalifleri sindirdiği belirtilmiştir.

Tablo 3.1. Ülkelerin Gelir Grubu ile Hukukun Üstünlüğü Puanları (2020-126 ülke)

Ülkelerin Gelir Grubu	Puan Aralığı	Sıra Aralığı
Düşük	0.62-0.34	37 ile 126
Alt Orta	0.57-0.33	51 ile 127
Üst Orta	0.68-0.27	25 ile 128
Yüksek	0.90-0.52	1 ile 63

Kaynak: Dünya Adalet Projesi Hukukun Üstünlüğü Endeksi (2020)

Fert başına düşen gelirin yüksek olduğu ülkelerde hukuka bağlılık oranı genel olarak yüksek iken, kişi başına düşen gelirin düşük olduğu ülkelerde hukuka bağlılık oranı zayıftır. Ancak bu ilişkide kişi başı gelir ile gelir dağılımını birlikte değerlendirmek gerekir. Bu sebeple, bu tez çalışmasında kişi başı düşen gelirin yanında başka bileşenleri de içeren kalkınma değişkeni kullanılarak analiz yapılmıştır.

3.3. Literatür Taraması

Literatürde hukukun üstünlüğü-ekonomik kalkınma ilişkisini inceleyen ampirik çalışmalar sınırlı düzeydedir ve ekonomide kalkınma düzeyini ölçen endekslerin gelişmesiyle birlikte çalışmalar, genel olarak ekonomik özgürlükler ve kalkınma üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda literatür taraması teorik ve ampirik olmak üzere iki bölümde incelenmiştir.

3.3.1. Teorik Çalışmalar

Baykal (2008), Hammurabi kanunlarından günümüze kadar hukuk kurallarının çoğunun ekonomik faaliyetlerle ilgili olduğunu, ekonomik sistemde bulunan devletler, kurumlar ve bireylerin etkinliklerinin hukuk kuralları ile düzenlendiğini, ekonomik ihtiyaçların sağlıklı bir şekilde karşılanması için etkin bir hukuk sisteminin ve bu sisteme uygun kuralların varlığının gerektiğini yani, hukuk kurallarının ekonomik düzenin fonksiyonu olduğunu belirtmiştir. Bu karşılıklı etkileşim doktrinde bağımsız bir inceleme konusunu doğurmuş, “hukuk-ekonomi yaklaşımı”, “hukukun ekonomik analizi” kavramları ortaya çıkmıştır. Son yıllarda ekonomide oluşan gelişmelerle ekonomi literatürüne birçok hukuk kavramı girmiş, hukuk literatürüne de birçok ekonomik kavram girmiştir. İş hukuku-sanayileşme, rekabet hukuku-piyasa gibi ilişkiler iki disiplinde de tamamlayıcı olarak kullanılmaktadır. Özellikle “sözleşme” ve “mülkiyet” kavramları en çok kullanılan ortak kavramdır. Hukukun sözleşmeleri kolaylaştırması veya zorlaştırması ekonomik faaliyetlerin hızlanması veya yavaşlaması anlamını taşıyacağı gibi, sözleşmede var olan müeyyidelerin uygulanması da bir hukuk düzeninin varlığına bağlıdır. Üretim faktörlerinin yani

kaynakların nasıl ve kim için kullanılması sorununda belirleyici unsur “mülkiyet” kavramıdır. Hangi şeylerin mal olduğu, kimin hangi ekonomik değere ne karşılığında ve ne kadar sahip olduğu, bu sahipliğin hangi imtiyazlar sağladığı konusu önemli bir konudur ve “mülkiyet” kavramı pazar ekonomisinin ve hukukun ortak bir bileşenidir. 20. yüzyıla kadar ekonomi bilimi hukuk bilimi içerisinde kabul edilirken, sonraları ayrı bir bilim haline gelmiştir. 1970’lerden sonra “Ekonomi Hukuku” bir alt bilim haline gelmiş ve sosyal devlet ilkesinin kabulü ile, devletin ekonomik ve sosyal alana müdahalesi, bu müdahalenin kapsamı, yöntemi, yargısal denetimi gibi hususlar inceleme konusu haline gelmiştir. Küreselleşme ile birlikte sermayenin ülkeler arasında serbest şekilde hareket etmesi ve sınırların ortadan kalkması ortak ekonomik kurallar konulması ihtiyacını doğurmuş, ülkelerin hukuk kurallarını uluslararası standartlara çekmesine zemin hazırlamıştır.

Lorizio ve Gurrieri’nin (2013) İtalya’da yaptıkları çalışmaya göre; bir ekonominin büyümesi sadece ekonomik faktörlere değil, aynı zamanda kurumlara ve vatandaşların onlara güvenine bağlıdır. Kamu politikaları ve kurumlar arasındaki farklar, genellikle ülkeler arasında kişi başına düşen büyüme oranlarındaki ve düzeylerindeki geniş farklılıkların açıklanmasında en önemli unsurlardan biri olarak kabul edilir. Ekonomik büyümeye etkisi olan kurumlar içerisinde en belirleyici olan, hukuk ve yargı sistemidir. Modern ekonomilerde, kanunların ve düzenlemelerin ekonomik davranışı nasıl etkilediğini anlamak önemlidir. Bir hukuk sisteminin işleyişi, kalkınmanın birçok boyutunu etkileyebilir: Eşitlik, kaynakların en uygun şekilde tahsisi (optimizasyon) ve toplam faktör verimliliğindeki artış gibi. Ayrıca, yargı sisteminin kendi işlevsel bozuklukları da ekonomik büyümeyi etkileyebilir. Ekonomik sistem ile ilgili hukuki kesinliği ve güveni azaltan medeni ve ceza adaleti süreçleri ve faaliyetleri, yatırım yapma eğilimini azaltarak, İtalya’nın ekonomik büyümesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Stiglitz (2014), Amerikan toplumunda ekonomik eşitsizliğin her zaman mevcut olmakla birlikte, aranın gitgide açıldığını, zenginlerin varlıkları artarken, orta ve alt sınıfın varlıklarının neredeyse hiç artmamakta, hatta düşmekte olduğunu, dünyanın başka ülkelerinde de görülen bu eşitsizliğin, toplumlarda büyük yaralar açtığını söylemektedir. İnsanlarda umutsuzluğun, geleceğe olan güvensizliğin artması ve kalıcı yoksulluğun oluşması, eğitimsizliğe sebebiyet verecek ve suç oranlarını arttıracaktır. Bu eşitsizlik düzeylerini belirleyen şeyin, piyasa güçleri olmasına rağmen, bu güçleri şekillendirenin ise hükümet politikaları olduğunu savunur. Hükümetlerin yasalarda yapacağı küçük

değişikliklerin bile kaynakların dağılımında büyük etkiler yaratabileceğini; ihale yasaları, rekabet yasaları, sendikalaşmayı köstekleyen düzenlemeler, vergi sistemleri, bankaların faiz oranları, kamu borçlanmaları, patent hakları, tekelleşme, değerinin altında yapılan doğal kaynak imtiyaz sözleşmeleri gibi düzenlemelerin hükümetler eliyle belli kesimleri zengin edebileceğini ve dolayısıyla çıkarılan her yasa ve yönetmeliğin, oluşturulan her kurumun gelir dağılımını doğrudan etkileyeceğini ileri sürer. Modern ekonomik anlayışa göre, ekonomik büyümede başrolün özel sektörde olduğunu, ancak sahne arkasında devletin var olduğunu belirtir. Hükümetlerin oyunun kurallarını belirlediğini, kanunları uyguladığını, işlevsel bir ekonomi için gerekli olan alt yapıyı sağladığını; rantiyecilerin amaçlarının ise yasa ve yönetmelikleri kendi çıkarlarına göre şekillendirmek olduğunu; bu durumu sağlayabilmek için hukukçulara ihtiyaç olduğunu ileri sürer. ABD'nin 44 başkanından 26'sının, ABD Kongresinin ise %36'sının hukuk kökenli olması bu vakanın örneğidir. Stiglitz ayrıca küreselleşmenin elit kesim tarafından kendi çıkarlarına göre yönetilmesinin demokrasiyi zedeleyeceğini, sermaye piyasalarından borçlanmış olan ülkelerin de finans piyasalarının taleplerine boyun eğmek zorunda kalacağını, finans piyasalarını belirleyen güçlerin, taleplerini yerine getirmeyen ülkeleri kredi-reyting notlarını düşürmekle, paralarını çekip faizleri yükseltmekle tehdit edeceğini öne sürmüştür. Stiglitz ayrıca ABD hukuk sisteminden bahsetmiş, hukukun her şeyin üstünde olduğu, herkesin kanun önünde eşit olduğu ve aksi kanıtlanıncaya kadar bireyin suçsuz olduğunu söylemiştir. Başkalarının sağlığına, mülklerine ve çevreye zarar verilmemesi için yasalar çıkarılmıştır. Ancak büyük şirket ve bankaların kendilerini kayıran yasalar çıkarabilme güçlerinin olması, Amerikan hukuk sistemini “herkes için adalet” olmaktan çıkarıp, “gücü yetene adalet” haline getirmiştir. Sonuç olarak ABD'nin elli yıl sonrasında önünde iki vizyon olduğunu söylemiştir: Birincisi zenginler ve fakirler arasındaki bölünmüş bir toplumun oluşacağı, güvensizliğin ve ümitsizliğin hakim olduğu, eğitimin vasat hale geldiği, fakirlerin hastalanmamak için dua ettiği bir toplum düzeni; ikincisi ise zenginler ve fakirler arasındaki aranın kapandığı, fırsat ve hakkaniyete bağlılık, “herkes için özgürlük ve adalet” kavramlarının hakim olduğu, vatandaşlık hakları kadar ekonomik hakları da gözetilen “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin ciddiye alındığı bir toplum düzenidir.

Telli (2014), ekonomik kaygıların giderilmesi amacıyla yazılan BM Bin Yıl Kalkınma Hedefleri Öğretisinin zamanla demokratik toplum düzeni ve hukukun üstünlüğü ilkelerini de içerecek biçimde evirildiğini, hukukun üstünlüğü ile sürdürülebilir insani gelişim arasında bağ kurulduğunu, BM belgelerinde sürdürülebilir kalkınmanın hukukun

üstünlüğü ve insan haklarına saygıdan bağımsız olarak gerçekleştirilemeyeceği fikrinin tam olarak kabul gördüğünü gözlemlemiştir. BM'nin 2015 sonrası Kalkınma Gündeminin ekonomi ve gelişme eksenli dar bir yaklaşımdan ziyade daha geniş hak ve hukuk merkezli olduğunu belirtmiştir. Sürdürülebilir kalkınma, insan hakları ve hukukun üstünlüğü arasındaki doğru orantılı ve üç yönlü ilişkinin varlığı konusunda uluslararası toplumun herhangi bir şüphesinin kalmadığını vurgulamıştır.

Karakaya ve Kantarcı (2015), demokratik düşüncelerin, ekonomik kalkınmayı doğrudan veya dolaylı olarak etkilediğini ve bu etkileşimin olumlu yönde olduğunu belirtmiştir. Çalışmada, demokrasinin, otokrasi ile karşılaştırıldığında, sosyal çatışmaları yönetmede daha başarılı olduğu, siyasi istikrar ve kıtlık gibi sosyal felaketlerin önlenmesinde ekonomik kalkınmaya daha fazla katkıda bulunduğu ve demokrasilerin yetki devrini kolaylaştırdığı, istikrarlı bir yatırım sağladığı, çevreye uyum sağlayarak kaynakların mobilizasyonunu hızlandırdığı belirtilmiştir. Ayrıca insan sermayesi birikiminde ve büyüme oranını artırarak gelir eşitsizliğini azaltmada demokratik rejimler çok etkin olduğunu ifade etmişlerdir. Demokratik rejimlerin güçlü kurumsal yapıların kurulması ve bu yapıların sağlayacakları güvenceler ile mülkiyet haklarının korunması dikkate alındığında ekonomik büyüme açısından en uygun olanlar olduğunun altını çizmişlerdir.

Acemoğlu ve Robinson (2017), ekonomik gelişmenin temelinde insanlar tarafından oluşturulan siyasal ve iktisadi kurumların olduğunu, bu kurumlar arasındaki etkileşimin ekonomik başarıyı getirdiğini savunmuşlardır. Aynı coğrafi koşullara, aynı ortak tarihe ve aynı ortak kültüre sahip Güney Kore ve Kuzey Kore'nin ekonomik farkının; mevcut siyasal kurumlar, demokrasi anlayışı ve yönetim biçimlerinin oluşturduğu farklılıklardan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Düzeni ve güvenliği sağlama ile görevli devlet kurumu bunu başaramazsa; bu durumun hukuk, kamu hizmetleri, eğitim, sağlık, sendika gibi kurumları da olumsuz etkilemeye başlayacağını savunmuşlardır. Brezilya'da olduğu gibi halkın tepkisinin yoğunlaşması ve toplumsal hareketlerin oluşmasının çoğulcu temsil anlayışına sahip siyasi aktörlerin ortaya çıkmasına neden olacağını; bu vakaların eğitime verilen önemin artmasını sağlayıp, toplumsal katılımı ekonominin düzelmesine katkıda bulunacağını ileri sürerler. Çoğulculuğun olmadığı yerlerde farklı görüşlere sahip gruplardan biri veya birkaçının iktidarı veya gücü eline geçirip geri kalanların aleyhine kullanabileceğini ve bu yasakçı politikaların toplumlara zarar getireceklerini, bireyler özgürleşmedikçe toplumların gelişmesinin beklenmeyeceğini belirtirler. Ülkelerin ilerleme

yanlısı siyasal kurumları doğru düzgün oluşturabildiklerinde yükseleceklerini, o kurumların çağa uyum sağlayamadıklarında ise başarısız olacaklarını ileri sürerler. Güç sahiplerinin her zaman hükümetler üzerinde baskı kurmaya çalışacaklarını, kendi kazançları uğruna toplumsal kalkınmayı baltalayabileceklerini, bu gibi kişilerin katılımcı, çoğulcu, kapsayıcı kurumlara sahip olan etkili bir demokrasiyle denetlenmezse ulusların çöküşünün kaçınılmaz olacağını savunmuşlardır. Kanun ve düzenin egemen olduğu, keyfiliğin olmadığı, iktidarın denetlenebildiği politik kurumların oluşturulmasının ekonomik başarıyı getireceğini belirtmişlerdir.

Eğilmez (2018), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sosyo-ekonomik değerlendirmelerinin bulunduğu yayınında, yapısal reformu, bir sistemin daha verimli çalışabilmesi ve şoklara karşı daha dayanıklı hale getirilmesi için o sistemin yeniden yapılandırılması olarak tanımlamıştır. Ekonomik anlamda yapısal reformu ise, bir ekonominin içinde yaşadığı ekosisteme, çevreye ve çerçeveye uyumlu hale getirilerek, o sistem içinde daha uyumlu çalışmasının sağlanması için atılması gereken adımlar olarak tanımlamıştır. Türkiye'nin yapması gereken yapısal reformların siyasal, sosyal ve ekonomik reform olarak üçe ayrılması gerektiğini belirtmiştir. Siyasal reformların demokrasinin üstün tutulduğu, kişisel hak ve özgürlüklerin genişletilip korunacağı, kuvvetler ayrılığının tam olarak oturduğu bir anayasa değişikliği ile olması gerektiğini; sosyal reformların ise, siyasi etkilerden ve baskılardan bağımsız, hızlı işleyen bir yargı sistemi ile bilimi temele alan bir eğitim sistemi kurmak olduğunu vurgulamıştır. Bu reformların akabinde, ekonomik reformlara başlanması gerektiğini ve bu ekonomik değişikliklerden daha etkin sonuç alınacağını öne sürmüştür. Türkiye'nin kurallar açısından zengin bir ülke olduğunu, temel sorunun ise kural eksikliği değil, getirilen yasalara/kurallara uymama geleneğinin olduğunu söylemiştir. Getirilen vergi aflarını örnek olarak gösteren yazar, bunun kurallara uyan kişileri cezalandırdığını, kural tanımama geleneğine olumsuz katkı yaptığını belirtmiştir.

3.3.2. Ampirik Çalışmalar

Knack ve Keefer (1995), mülkiyet haklarının ekonomik büyümeye etkisini araştırdıkları çalışmalarında, bu etkiyi potansiyel yabancı yatırımcılar için oluşturulan sözleşmelerin uygulanabilirliği ve kamulaştırma riskine ilişkin değerlendirmelerin olduğu göstergelerle araştırmışlardır. Bu değişkenleri kullanarak, mülkiyet haklarının yatırım ve büyüme üzerinde, Gastil özgürlük endekslerinden ve devrimlerin, darbelerin ve siyasi suikastlerin sıklığı gibi değişkenlerden daha büyük bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur.

Ayrıca hukukun üstünlüğünün, kurumsal kaliteyi yansıtan Gastil endekslerinden (demokrasinin ölçüleri) ve siyasi şiddet ölçülerinden daha iyi bir ölçüt olduğu sonucuna varmışlardır.

Barro (1996), 100 ülkeyi kapsayan ve panel veri analizi yöntemini kullandığı çalışmada; daha yüksek ilk okullaşma ve yaşam beklentisi, daha düşük doğurganlık, daha düşük hükümet harcamaları, hukukun üstünlüğünün daha iyi korunması, daha düşük enflasyon ve ticaret hadlerindeki iyileşmelerin kişi başına düşen reel GSYH üzerinde pozitif etkisi olduğunu göstermiştir. Düşük siyasi haklar seviyelerinde, bu hakların genişletilmesinin ekonomik büyümeyi teşvik edeceği, bununla birlikte, ılımlı bir demokrasi düzeyine ulaşıldığında ise, daha fazla demokratik genişlemenin büyümeyi azaltacağı savını öne sürmüştür. Buna karşılık, bu ülkelerde demokrasinin büyüme üzerindeki nispi etkisinin aksine, bu ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyi, demokrasiyi deneyimleme eğilimleri üzerinde güçlü bir pozitif etkiye sahiptir. Vergi düzenlemelerinin, sübvansiyonların, işgücü, finans ve diğer piyasaları etkileyen düzenlemelerin, altyapı yatırımlarının, ar-ge harcamalarının da ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini tespit etmiştir.

Kaufmann vd. (1999), 150'den fazla ülkede yönetim uygulamaları ile kalkınma sonuçları arasındaki nedensel ilişkiyi ampirik olarak incelemişler ve yönetim ile ilgili altı göstergenin kalkınmayla güçlü bir nedenselliğinin bulunduğunu kanıtlamışlardır. Bu altı gösterge; söz hakkı ve hesap verilebilirlik, politik istikrarsızlık ve şiddet, hükümetin etkinliği, düzenleyici sorumluluk, hukukun üstünlüğü ve yolsuzluktur. Yatay kesit veri analizinin kullanıldığı çalışmada hukukun üstünlüğünün artması ile kalkınmanın da olumlu etkilendiği sonucuna varılmıştır.

Dollar ve Kraay (2003), uzun vadede ülkelerin ekonomik büyümeleri için, mülkiyet haklarını koruyan kurumların var olmasının önemli olduğunu ve ticaret yapma eğilimi fazla olan ülkelerin büyüme konusunda daha şanslı olduklarını öne sürmüşlerdir. Daha çok ticaret yapan ülkelerin daha etkin kurumlara sahip olacağını ve bunun ticaret için elverişli coğrafi özelliklere sahip ülkeler ile sömürgeci güçlerin kurumsallaşmaya yatırım yaptığı ülkelerde geçerli olacağını belirtmişlerdir. Mülkiyet haklarının ve hukukun üstünlüğünün, yatırım ve yenilik yapma teşviklerini açıkça etkilediğini, 168 ülkeyi kapsayan yatay kesit veri analizi ile göstermişlerdir. Dollar ve Kraay (2000) yaptıkları başka bir çalışmada, daha iyi hukukun üstünlüğünün kişi başına düşen reel geliri ve yoksulların gelirini artırdığını, demokrasinin ise yoksulların reel kişi başına geliri üzerinde güçlü bir etkisi olmadığını ancak

demokrasinin potansiyel ekonomik etkilerine ek olarak maddi olmayan faydalar da sağladığını bildirmektedirler.

Boettke ve Subrick (2003), mülkiyet haklarının daha iyi korunmasının ve geleceğe ilişkin belirsizliği azaltan bir çerçevenin, yalnızca gelirleri artırarak insanın hayat kalitesini iyileştirmekle kalmayacağını, aynı zamanda insanın yeteneklerini de geliştireceğini iddia etmişlerdir. Hukukun üstünlüğünü daha etkili bir şekilde savunan ülkeler ile çeşitli yetenek ölçütleri (örneğin, yaşam beklentisi, okuryazarlık oranları) arasında ampirik bir korelasyonun var olduğunu tespit etmişlerdir. Bu olumlu katkı hukukun üstünlüğünün ekonomik gelişmedeki pozitif ilişkisine dayanır. Çalışmada Nussbaum ve Amartya Sen'in iddia ettiği "kişilerin gelirlerinin artması ile yaşam kalitelerinin ve beklenen yaşam sürelerinin artmayacağı" tezinin yanlış olduğu ifade edilmiş ve bu durum ampirik olarak kanıtlanmıştır.

Butkiewicz ve Yanıkkaya (2006), hem hukukun üstünlüğünün korunmasının hem de demokratik kurumların gerçek ekonomik büyümeyi artırdığını ampirik olarak göstermişlerdir. Hukukun üstünlüğü değişkeni olarak; bürokrasinin kalitesi, siyasi yolsuzluk, hükümetin sözleşmeleri reddetme olasılığı, hükümetin kamulaştırma riski ve hukukun üstünlüğünün genel olarak sürdürülmesine dayanan bir bileşik endeks oluşturulmuştur. Bulgulara göre, demokrasinin etkileri gelişmekte olan ülkelerde kalkınma politikaları için güçlü bir etki oluşturmaktadır. Beşerî ve fiziki sermayenin büyüme üzerinde önemli ve olumlu etkileri varken, kişi başına düşen reel GSYH'nın başlangıç seviyesi önemli bir olumsuz etkiye sahiptir. GSYH yüzdesi olarak ticaretin (bir açıklık ölçüsü) büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır. Hukukun üstünlüğünün genel olarak sürdürülmesinin ise büyümeyi desteklediği görülmektedir. Hukukun üstünlüğünün genel olarak sürdürülmesi daha iyi bir yatırım ortamı yaratması ve özellikle doğrudan yabancı yatırımları çekmesi açısından önemlidir. Bir ülkede mülkiyet haklarının korunmasına yönelik bir taahhüdü gösteren sözleşmelerin hükümet tarafından reddedilmesi ve kamulaştırma riski endeksleri, mülkiyet haklarının korunmasının özellikle büyüme için önemli olduğunu gösteren istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif katsayılara sahiptir. Alternatif olarak, yolsuzluk ve bürokratik kalite endeksleri için tahmin edilen katsayılar istatistiksel olarak anlamlı değildir yani, siyasi yolsuzluğun büyümeyi engellemediğini göstermektedir. Hukukun üstünlüğünün genel olarak korunması için, tahmini katsayı gelişmiş ülkeler için önemliyken, hükümetin sözleşmeleri reddetmesi ve kamulaştırma riski için, tahmin edilen katsayılar gelişmekte olan

lkeler için önemlidir. Araştırmaya göre hukukun stnlg önlemlerinin farklı gelişme aşamalarındaki ülkeler için farklı etkileri olmaktadır.

Yapraklı (2008), 2002-2005 döneminde Türkiye'nin de yer aldığı üst orta gelir düzeyindeki 36 ülke için panel veri analizi kullanarak yaptığı çalışmada, kurumsal yapı göstergelerinden politik istikrar, ifade zgrlg ve hesap verebilirlik, düzenlemelerin kalitesi ve hukukun stnlg değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkisi olduğu, yönetimin etkinliği ve yolsuzluğun önlenmesi değişkenlerinin ise pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çalışmada, 4 yıllık bir dönemin kullanılması ve kurumsal yapı göstergelerinde belli miktarda sübjektifliğin olabileceği yazar tarafından da belirtilmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda gelişmekte olan ülkelerde var olan kurumsal yapıların, büyümenin nedeni değil sonucu olduğu şeklinde değerlendirme yapılmıştır.

Haggard ve Tiede'ye (2011) göre, hukukun stnlg kavramı ekonomik büyümede temel gerekliliklerden biridir. Hukukun stnlg çok boyutlu bir kavramdır. Bu kavram bireyin güvenliği, devletin kontrol edilebilmesi, yolsuzluk, kişisel hakların ve özel mülkiyetin korunması gibi birçok ayrı bileşeni kapsamaktadır. 74 ülke üzerinde yapılan çalışmaya göre, hukukun stnlg temelinde bulunan farklı bileşenlerle ekonomik büyüme arasındaki korelasyon, gelişmiş ülkelerde güçlü olmasına rağmen, gelişmekte olan ülkelerde çok güçlü değildir ve bunun nedeni bu ülkelerdeki kişisel mülkiyet haklarının garanti altına alınmamış olması olabilir. Ayrıca, orta vadede ekonomik büyüme üzerinde yolsuzluğun önlenmesinin mülkiyet haklarının korunmasından daha etkili sonuçlar vereceği, gelişmekte olan ülkelerde kanun ve hukuk düzeninin tam olarak kurulamadığı ve bu ülkelerde farklı bir hukuk anlayışının olduğu belirtilmiştir.

Ersungur ve Doru (2014), 1982-2010 döneminde Türkiye'nin dış ticaretinin ekonomik kalkınma süreçlerine etkisini inceledikleri çalışmada, bu ilişkiyi nedensellik ve eř bütünleşme analizleriyle test etmişler ve bu dönemde Türkiye'nin dış ticaretinin ekonomik kalkınmada önemli bir faktör olduğu sonucuna varmışlardır. Dış ticarete oluşan bir artışın, doktor başına düşen kişi sayısını azalttığı, üniversitelerden mezun olan kişi sayısını, GSYH'yi, doğumda beklenen yaşam süresini ve kişi başi elektrik tüketimini arttırdığı sonucuna varmışlardır.

Ozpolat ve diğerleri (2016), 2002-2015 döneminde 20 ülke için GMM (genelleştirilmiş moment) yöntemi ile yapılan araştırmada şu sonuçlara ulaşmışlardır:

“Ekonominin bireylerden ziyade kurumlara dayandığını savunan görüşe göre, etkili kurumsal yapılar piyasa belirsizliği sorununu çözebilir ve kaynakların etkin dağılımını sağlayabilir. Kurumsal yapı önemli faktörler içerir: hukukun üstünlüğü, yolsuzluğun kontrolü, ifade özgürlüğü, siyasal istikrar, bürokrasi kalitesi ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması. Bu faktörler özellikle gelişmiş ülkelerde ekonominin güvenilirliğini artırır ve yatırımcı çeker. Bu da ekonomik büyümeyi artırır. Bunun yanında, kurumsal faktörler özellikle adaletsiz gelir dağılımını ortadan kaldırmada çok etkilidir. Yapılan ampirik çalışmalar, kurumsal yeterliliğinin gelişmiş ülkelerde ekonomik büyümeyi arttırdığını, gelişmekte olan veya gelişmemiş ülkelerde ise negatif bir etkisinin olmadığını söyler. Çalışmalara göre kurumsal gelişme ekonomik büyümenin sebebi değil, sonucudur. Bu çalışma ile 2002-2015 yılları arasında yönetim boyutu ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki yüksek, orta ve düşük gelirli ülkeler bazında incelenmiştir. Deneysel sonuçlar göstermiştir ki hukukun üstünlüğü, yolsuzlukla mücadele, ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik indeksi yüksek gelirli ülkelerde GSYH ile pozitif korelasyona sahiptir. Gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki çalışmaların sonucu istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu çalışmada sonuç olarak, kurumsal yapının etkinliği ekonomik büyümenin sebebi değil, bir sonucudur denilebilir.

Güney (2017), 1990-2014 yılları arasında Türkiye ve BRICS ülkelerindeki ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini panel veri analizi yöntemi ile araştırdığı çalışmada, ekonomik özgürlüğün ekonomik büyümeyi pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı olarak etkilediği sonucuna varmıştır. Çalışmada ekonomik özgürlük, bir ülkede bulunan mal ve hizmetlerin üretim, dağıtım ve tüketiminde devletin herhangi bir kısıtlama ve yönlendirmeye başvurmaması olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, ekonomik özgürlük değişkeninin alt dallarından ticaretin serbestleşmesi, kredi-işgücü piyasaları ve işletmelere yönelik düzenlemeler, kamunun ekonomi içindeki payı ekonomik büyümeyi pozitif yönlü etkilemektedir. Ülkelerin OECD üyesi olmaları da ekonomik büyüme seviyesinin yükselmesi bakımından önemlidir.

Güney (2017), genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemini kullanarak, sürdürülebilir kalkınma açısından ekonomik özgürlüğün önemini araştırdığı çalışmada, 1990-2014 dönemini Avrupa Birliği üyesi ülkeler ve Türkiye için incelemiş, ekonomik özgürlük düzeyinin yükselmesinin sürdürülebilir kalkınma düzeyinin de yükselmesine neden olduğunu saptamıştır. Çalışmada ekonomik özgürlük değişkeninin alt dalları olarak kamu

kesiminin büyüklüğü (kamu harcamaları) ve vergiler, hukuki yapı ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması, uluslararası ticaret özgürlüğü, kredi ve işgücü piyasalarına yönelik düzenlemeler, güçlü paraya erişim sayılmıştır. Bunların alt dalları da mevcuttur. Belirtilen alt değişkenlerden *hukuki yapı* ve *kamunun hesap verilebilirlik düzeyi* kalkınma açısından etkisi en çok olan değişkenler olarak göze çarpmaktadır. Kaynakların etkin kullanılması sonucuna neden olan ekonomik özgürlük, bugünkü kaynakların en az oranda kirletilerek gelecek nesillere ulaştırılmasını ve bunun için bugünkü kaynakların da etkin kullanımını amaçlayan sürdürülebilir kalkınma ile yakından ilgilidir.

Akalın (2021)1985-2017 döneminde 28 OECD ülkesine ait verilerle hukukun üstünlüğünün ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini panel veri analizi ile araştırmıştır. Tahmin sonuçlarına göre, hukukun üstünlüğündeki ve sermaye oluşumundaki artışlar ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir. Ticari açıklık istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Sabit sermaye oluşumunun ve yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin istihdamı, üretimi arttırmakla mümkün olacağını belirtmiştir. Hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ise hem yurt içi yatırımları hem de doğrudan yabancı yatırımları arttırarak ve yolsuzluğu azaltarak gerçekleşebileceğini ileri sürmektedir.

4. BÖLÜM

4. EKONOMETRİK ANALİZ

Çalışmanın bu bölümünde hukukun üstünlüğünün kalkınma göstergeleri olan kişi başı milli gelir ve insani kalkınma endeksine etkisini belirlemek için panel veri analizi kullanılmıştır. İki farklı model kurulmuş ve analiz sonucundaki bulgular yorumlanmıştır.

4.1. Veri

Bu çalışmada, 85 ülkenin 1996-2019 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Ülkelerin seçiminde herhangi bir kriter ele alınmamış ve örneklem grubu rassal olarak oluşturulmuştur. Bağımlı değişken olarak, insani kalkınma endeksi (ike) ve kişi başı milli gelir (kbgm)(2010 sabit fiyatları, \$) bağımsız değişken olarak, hukukun üstünlüğü endeksi (hukuk), kontrol değişkenleri olarak da kamu harcamaları (kamuharc), enflasyon oranları (enf), yatırım oranları (yatırım), işsizlik oranları (işsizlik), dış ticaret açıklığı (dtaçıklık) kullanılmıştır. Veri setlerinin hangi kaynaklardan alındığı ve açıklaması Tablo 4.1’de verilmiştir.

Tablo 4.1. Değişkenler ve Veri Kaynağı

Değişkenler	Kaynak	Birim	Açıklama
<i>ike</i> (İnsani kalkınma endeksi)	Birleşmiş Milletler	Puan (0-1)	İnsani Kalkınma Endeksi, insani gelişmenin üç temel boyutunu ölçer: uzun ve sağlıklı yaşam, bilgi ve makul bir yaşam standardı.
<i>hukuk</i> (Hukukun Üstünlüğü endeksi)	Dünya Bankası	Puan ((-2,5) - 2,5)	Temsilcilerin toplum kurallarına ne ölçüde güvendikleri ve bunlara ne ölçüde uydıkları ve özellikle de sözleşmelerin icrasının kalitesini ve mülkiyet haklarını korunmasını ölçer.
<i>kamuharc</i> (Kamu harcamaları)	Dünya Bankası	Yüzde	Genel hükümet nihai tüketim harcamaları (eski adıyla genel devlet tüketimi), mal ve hizmet alımları için (çalışanların ücretlendirmeleri dahil) hükümetin tüm cari harcamalarını içerir. Kamu harcamalarının GSYH içindeki yüzdesini gösterir.
<i>enf</i> (Enflasyon)	Dünya Bankası	Yüzde (Yıllık)	Tüketici fiyat endeksi ile ölçülen enflasyon, yıllık gibi belirli aralıklarla sabitlenebilen veya değiştirilebilen bir mal ve hizmet sepeti satın almanın ortalama tüketiciye maliyetindeki yıllık yüzde değişimi yansıtır.
<i>yatırım</i> (Yatırım Oranları)	Dünya Bankası	Yüzde	Gayri safi sermaye oluşumu (eski adıyla gayri safi yurtiçi yatırım), ekonominin sabit varlıklarına yapılan ilaveler ile stok seviyesindeki net değişikliklerden oluşur. Yatırımların GSYH içindeki yüzdesini gösterir.
<i>işsizlik</i> (İşsizlik Oranları)	Dünya Bankası	Yüzde	İşsizlik, işsiz olan ancak iş arayan ve çalışmaya hazır işgücünün payıdır.
<i>dtaçıklık</i> (Ticari Dışa Açıklık Oranı)	Dünya Bankası	Yüzde	İhracat ve ithalat toplamının GSYH içindeki yüzdesi.
<i>kbmg</i> (Kişi başına düşen gelir)	Dünya bankası	ABD Doları (2010 yılı sabitli)	GSYH'nin yıl ortasındaki toplam nüfusa oranı.

Analizde “ike” ve “hukuk” değişkenleri endeks olarak, diğer değişkenler logaritmaları alınarak kullanılmıştır. Kurulan modeller aşağıdaki gibidir:

Model 1:

$$ike_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 hukuk_{i,t} + \beta_2 işsizlik_{i,t} + \beta_3 dtaçıklık_{i,t} + \beta_4 yatırım + \beta_5 kamuharc_{i,t} + \beta_6 enfi_{i,t} + e_{i,t}$$

Model 2:

$$kbg_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 hukuk_{i,t} + \beta_2 işsizlik_{i,t} + \beta_3 dtaçıklık_{i,t} + \beta_4 yatırım + \beta_5 kamuharc_{i,t} + \beta_6 enfi_{i,t} + e_{i,t}$$

Literatür çalışmaları göz önüne alındığında, kalkınmayı etkileyen faktörlerden hukukun üstünlüğü, yatırım oranları ve ticari dışa açıklık oranlarının insani kalkınma endeksini ve kişi başı düşen geliri pozitif yönde, enflasyon oranları ve işsizlik oranlarının negatif yönde etkilemesi beklenmektedir. Kamu harcamaları konusunda ise literatürde farklı görüşler mevcuttur. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kamu harcamaları kalkınmayı büyük ölçüde pozitif yönde etkilerken, gelişmiş ülkelerde bu etki çoğunlukla negatiftir.

4.2. Yöntem

Bu çalışmada 85 farklı ülkenin 1996-2019 dönemine ait verilerini bir arada inceleyebilmek için, panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Panel veri analizi yöntemi (Gujarati, 1999, Baltagi, 2001 ve Tarı, 2011):

$$Y_{it} = \alpha + X'_{it}\beta + u_{it} \quad (1)$$

eőitlięini model olarak alıp, bu modelde bulunan hata teriminin (u_{it}) bireysel ve zaman etkileri yönünden bileőenlerine ayrıştırılmasına dayanmaktadır. Modelde t zaman boyutunu, i de yatay kesit boyutunu (ülkeleri) göstermektedir. Hata teriminin bileőenlerine ayrılmasıyla

$$u_{it} = \mu_i + \lambda_t + \vartheta_{it} \quad (2)$$

eőitlięi bulunur. Bu eşitlikte, μ_i ; bireysel etkileri, λ_t ise zaman etkilerini gösterir. Bu eőitlięe hata bileşenleri modeli denir. μ_i, λ_t ve $\vartheta_{it} \sim IID(0, \sigma^2)$ (Independent Identically Distributed) varsayımına göre hata terimlerinin ortalamasının sıfır, varyansının sabit olduğu

ve normal dağıldığı (white noise sürecine sahip olduğu) kabul edilir. Panel veri analizi yapılırken önce panel birim kök testleri kullanılarak serilerin durağanlıkları incelenir. Sonrasında, bireysel ve zaman etkilerinin rassal veya sabit olup olmadıkları belirlenir. Modelde kullanılan açıklayıcı ve bağımsız değişkenlerle bağımlı değişken arasında çok sıkı bir ilişkinin varlığının yani değişkenler arasında bir içsellik var olup olmadığının tespiti için Hausmann içsellik testi yapılmalıdır. Sonrasında uygun model tahmin edilerek analiz yapılır.

4.3. Panel Birim Kök Analizi

Panel birim kök testleri verinin hem yatay kesit (ülkeler, bireyler, firmalar vb.) hem de zaman boyutuna ilişkin durumunu inceler. Panel veri birim kök testlerinin, sadece zaman boyutunu ele alan zaman serisi birim kök testlerine göre istatistiksel olarak daha güçlü olduğu kabul edilir.

Analizde karşılaşılan ilk sorun, paneli oluşturan yatay kesitlerin birbirinden bağımsız olup olmadıklarıdır. (Im, Pesaran ve Shin, 1997; Maddala ve Wu, 1999; Taylor ve Sarno, 1998; Levin, Lin ve Chu, 2002; Hadri, 2000; Pesaran, 2006; Beyaert ve Camacho, 2008). Çünkü yatay kesit boyutunun analize eklenmesiyle, verideki değişkenlik artmaktadır.

Panel birim kök testleri; yatay kesit bağımlılığın olmadığı veya yatay kesit bağımlılığının aranmadığı durumlarda kullanılan birinci kuşak birim kök testleri ve yatay kesit bağımlılığının olduğu durumlarda kullanılan ikinci kuşak testler olmak üzere ikiye ayrılır. Birinci kuşak testler de kendi içinde heterojen ve homojen modeller olmak üzere ikiye ayrılır. Levin, Lin ve Chu (2002), Breitung (2000) ve Hadri (2000) homojen model varsayımına dayanırken; Im, Pesaran ve Shin (2003), Fischer Philip Perron (FPP), Maddala ve Wu (1999), Choi (2001) heterojen model varsayımına dayanmaktadır. Başlıca ikinci kuşak birim kök testleri ise MADF (Taylor ve Sarno, 1998), SURADF (Breuer, Mcknown ve Wallace, 2002), Bai ve Ng (2004) ve CADF'dir (Pesaran, 2006).

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı; Breusch-Pagan (1980) LM testiyle ya da Pesaran (2004) CD testleriyle incelenebilmektedir. Yatay kesit bağımlılığı kavramı, ilk kez Breusch-Pagan (1980) tarafından önerilmiş olup, zaman boyutunun yatay kesit boyutundan büyük olduğu durumlarda ($T > N$) kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Yapılacak analizlerde ülke sayısının çok olması ya da verilerin durumuna göre (endeks veriler, logit, probit vb.) yatay kesit bağımlılığının araştırılmasına karar verilmesi

gerekmektedir. Bu çalışmada yatay kesit sayısı zaman boyutundan oldukça yüksektir (T=24, N=85), ayrıca analizde endeks değişkenler mevcuttur. Bu bağlamda, analizde birinci nesil panel veri analizi yöntemleri tercih edilmiş olup, farklı tahminciler de kullanılarak sonuçların sağlanması yapılmıştır.

Bu çalışmada kullanılan 85 ülke heterojen olduğu için, Im, Pesaran ve Shin (2003) (IPS) ve Fisher PP(FPP) testleri kullanılacaktır. Bu test:

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i Y_{it-1} + \sum_{j=1}^{P_j} \beta_{ij} \Delta Y_{it-j} + X'_{it} \delta + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

modeline dayanmaktadır. Burada α_i ; hata düzeltme terimi olup, $|\alpha_i| < 1$ olduğunda, serinin birim kök içermediği (durağan olduğu), $|\alpha_i| \geq 1$ olduğunda ise serinin birim kök içerdiği (durağan olmadığı) anlaşılmaktadır. IPS ve FPP testleri, α_i 'lerin yatay kesit birimleri için farklılaşmasına, yani heterojen panel yapısına izin vermektedir. Testin hipotezleri:

$H_0: \alpha_i = 1$ bütün yatay kesit birimleri için. Seri birim kök içerir, durağan değildir.

$H_1: \alpha_i < 1$ en az bir yatay kesit birimi için. Seri birim kök içermez, durağandır.

Test sonucunda elde edilen olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğunda, H_0 reddedilmekte ve serinin durağan olduğuna karar verilmektedir. IPS ve Fisher PP panel birim kök testi sonuçları, Tablo 4.2'de yer almaktadır.

Tablo 4.2. IPS ve Fisher PP Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	IPS Birim Kök Testi				Fisher PP Birim Kök Testi			
	Düzye Değeri	Olasılık Değeri	Birinci Farkı	Olasılık Değeri	Düzye Değeri (Ki-kare)	Olasılık Değeri	Birinci Farkı	Olasılık Değeri
<i>ike</i>	-2.79	0.002	-10.26	0.000	662.59	0.000	773.51	0.000
<i>kbg</i>	-3.31	0.000	-17.55	0.000	184.38	0.213	824.32	0.000
<i>hukuk</i>	-3.67	0.000	-20.73	0.000	244.96	0.000	1238.12	0.000
<i>kamuharc</i>	-4.57	0.000	-22.00	0.000	227.31	0.002	1263.59	0.000
<i>yatırım</i>	-5.50	0.000	-22.82	0.000	297.80	0.000	1378.26	0.000
<i>enf</i>	-16.20	0.000	-36.07	0.000	690.53	0.000	4249.95	0.000
<i>dtaçıklık</i>	-2.25	0.012	-22.15	0.000	209.99	0.020	1347.67	0.000
<i>işsizlik</i>	-3.42	0.000	-15.54	0.000	191.26	0.000	1097.86	0.000

Not: Panel birim kök testlerinde Schwarz kriteri kullanılmış olup, gecikme uzunluğu 1 alınmıştır.

Tablo 4.2'deki sonuçlar incelendiğinde, IPS testine göre tüm değişkenlerin düzeyde durağan olduğu görülmüştür. FPP testine göre ise Lgdppc değişkeni hariç tüm değişkenlerin düzeyde durağan olduğu görülmüştür ve değişkenler analize durağan halleriyle dahil edilmiştir.¹⁶

4.4. Breush- Pagan Lagrange Multiplier (LM) Testi

Analizin bu kısmında, bireysel ve zaman etkilerinin rassal veya sabit olup olmadığının belirlenmesi amacıyla, LM testi yapılmıştır. Örneklem ülkeleri homojen olmadıkları ve belli bir ekonomik gruba ait olmadıkları için, bireysel ve zaman etkilerin rassal olabileceği öngörülmüştür. Bu etkilerin sabit veya rassal olup olmadıklarına, LM testi ile karar verilebilmektedir (Baltagi. 2001:15).

LM testi, LM1 ve LM2 şeklinde ikiye ayrılır. LM=LM1+LM2'dir. LM1; bireysel etkilerin rassallığını, LM2 de zaman etkilerinin rassallığını test etmektedir.

LM₁ testinde; H₀: $\sigma_{\mu}^2 = 0$ (Bireysel etkiler yoktur, rassaldır) hipotezi, LM₁ istatistiği ile test edilmektedir. LM₁ istatistiği, aşağıdaki eşitlikle hesaplanmaktadır:

$$LM_1 = \frac{N.T}{2.(T-1)} \left[\frac{\sum_{i=1}^N (\sum_{t=1}^T \hat{u}_{it})^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{u}_{it}^2} - 1 \right]^2 \quad (4)$$

Burada N ; yatay kesit (ülke) sayısını, T ; zaman boyutunu, $\hat{u}$; (3) nolu eşitlikteki hata terimlerinin tahminini ifade etmektedir. Bu test sonucunda elde edilen olasılık değeri, 0.05'ten küçük olduğunda, H₀ reddedilmekte ve bireysel etkilerin rassal olduğuna karar verilmektedir.

LM₂ testinde; H₀: $\sigma_{\lambda}^2 = 0$ (Zaman etkileri yoktur) hipotezi, LM₂ istatistiği ile test edilmektedir. LM₂ istatistiği, aşağıdaki eşitlikle hesaplanmaktadır:

$$LM_2 = \frac{N.T}{2.(N-1)} \left[\frac{\sum_{t=1}^T (\sum_{n=1}^N \hat{u}_{it})^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{u}_{it}^2} - 1 \right]^2 \quad (5)$$

Burada μ ; (4) nolu eşitlikteki bireysel etkileri, N ; yatay kesit (ülke) sayısını, T ; zaman boyutunu, $\hat{u}$; (3) nolu eşitlikteki hata terimlerinin tahminini ifade etmektedir. Bu test

¹⁶ Lgdppc değişkeni de diğer değişkenler gibi, analize düzey değeriyle dahil edilmiştir.

sonucunda elde edilen olasılık değeri, 0.05'ten küçük olduğunda, H_0 reddedilmektedir ve zaman etkilerinin rassal olduğuna karar verilmektedir.

LM=LM₁+LM₂ testinde;

$H_0: \sigma_{\mu}^2 = \sigma_{\lambda}^2 = 0$ (Bireysel etkiler ve zaman etkileri yoktur)

$H_1: \sigma_{\mu}^2 \neq 0$ veya $\sigma_{\lambda}^2 \neq 0$ ya da her ikisi de $\neq 0$ (Etkilerden en az biri ya da ikisi de rassaldır).

Bulunan Prob.(olasılık) değeri, 0.05'ten küçük olduğunda, H_0 reddedilmekte ve her iki birimin etkilerinin de rassal olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. LM testlerinin sonuçları Tablo 4.3 ve Tablo 4.4'te gösterilmektedir.

Tablo 4.3. Model 1 için LM Testleri

Yapılan Test	Prob. Değeri	Sonuç
LM ₁	0.000	Bireysel Etkiler Rassaldır.
LM ₂	0.000	Zaman Etkileri Rassaldır.
LM	0.000	Bireysel Etkiler ve Zaman Etkileri Rassaldır.

Tablo 4.4. Model 2 için LM Testleri

Yapılan Test	Prob. Değeri	Sonuç
LM ₁	0.000	Bireysel Etkiler Rassaldır.
LM ₂	0.000	Zaman Etkileri Rassaldır.
LM	0.000	Bireysel Etkiler ve Zaman Etkileri Rassaldır.

Tablo 4.3 ve Tablo 4.4'teki sonuçlar göz önüne alındığında, her iki model için de bireysel etkilerin ve zaman etkilerinin rassal olduğu ve analizin iki yönlü rassal etkiler modeli ile yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

4.5. Hausman İçsellik Testi

LM testi sonucuna göre rassal etki modelinin seçilmesi gerektiği belirtilmişti. Ancak öncesinde bireysel etkilerle açıklayıcı değişkenler arasında bir ilişkinin olup olmadığı yani içsellik probleminin varlığı incelenmelidir. Bunun için Hausman içsellik testi yapılmalıdır.

Testin hipotezleri:

$H_0: Cov(\mu_i, x_{it}) = 0$ İçsellik problemi yoktur.

$H_1: Cov(\mu_i, x_{it}) \neq 0$ İçsellik problemi vardır.

Burada μ_i ; bireysel etkileri, X_{it} ise açıklayıcı değişkenleri göstermektedir. Analiz sonucunda elde edilen χ^2 (Chi2=Kikare)'nin olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğunda, H_0 reddedilmekte ve modelde içsellik probleminin olduğuna karar verilmektedir. İçsellik probleminin varlığı halinde, sabit etkiler modeli (fix effect) kullanılmalıdır (Greene, 2003). H_0 kabul edildiğinde ise rassal etkiler modeli (random effect) kullanılmalıdır. Bu tahmin sapmasız ve tutarlıdır. Hausman testi, LM testinin bir alternatifi olmamakla birlikte, LM testi ile varılan sonucun kontrolü görevini üstlenmektedir.

Çalışmada, Hausman testi yapılmış, birinci model için $\chi^2=65.17$ ve χ^2 olasılık değeri=0.000 ve ikinci model için ise $\chi^2=163.88$ ve χ^2 olasılık değeri=0.000 bulunmuş olup, bu değer 0.05'ten küçük olduğundan, H_0 hipotezi reddedilmiş, modelde içsellik sorunun olduğuna karar verilmiştir. Bu durumda, analizin sabit etkiler modeliyle yapılmasına karar verilmiştir.

4.6. Sabit Etkiler Modelinde Bireysel ve Zaman Etkilerinin Test Edilmesi (F testi)

Hausmann içsellik testine göre iki yönlü rassal etkiler modelinde içsellik sorunu olduğu için analiz iki yönlü sabit etkiler modeliyle yapılmalıdır. Bu kararın sağlamasını yapmak, bireysel ve zaman etkilerin olup olmadığına karar vermek için F testi yapılacaktır (Baltagi. 2005:34).

F testi ile kurulan farklı hipotezler yardımıyla, bireysel ve zaman etkilerinin ayrı ayrı ya da birlikte varlığı test edilebilmektedir. F testi F_1 , F_2 ve F_3 olmak üzere üç farklı durumda uygulanmaktadır. F_1 ; bireysel ve zaman etkilerinin varlığını, F_2 bireysel etkilerin varlığını ve F_3 ise zaman etkilerinin varlığını test etmektedir.

F_1 testinde; $H_0: \mu_1 = \dots = \mu_{N-1} = 0$ ve $\lambda_1 = \dots = \lambda_{T-1} = 0$ (Bireysel ve zaman etkileri yoktur) hipotezi, F_1 istatistiği ile test edilmektedir. F_1 istatistiği, aşağıdaki eşitlikle hesaplanmaktadır.

$$F_1 = \frac{\frac{RRSS-URSS}{N+T-2}}{\frac{URSS}{(N-1)(T-1)-K}} \sim F(N+T-2), (N-1)(T-1)-K \quad (5)$$

Bu eşitlikte RRSS (restricted residual sums of squares) kısıtlanmış model kalıntı kareler toplamını, URSS (unrestricted residual sums of squares) kısıtlanmamış model kalıntı kareler toplamını, N ; yatay kesit (ülke) sayısını, T ; zaman boyutunu ifade etmektedir.

F_2 testinde; zaman etkilerinin varlığı durumunda, bireysel etkilerin varlığını test etmektedir. F_2 testinin hipotezi şu şekildedir:

$$H_0: \mu_1 = \dots = \mu_{N-1} = 0 \text{ ve } \lambda_t \neq 0 \text{ } t = 1 \dots (T - 1) \text{ (Bireysel etkiler yoktur.)}$$

F_3 testinde ise $H_0: \mu_n \neq 0 \text{ ve } \lambda_1 = \dots = \lambda_{T-1} = 0 \text{ } n = 1 \dots (N - 1)$ (Zaman etkileri yoktur.) hipotezi ile bireysel etkilerin varlığı durumunda zaman etkilerinin varlığı test edilmektedir.

Yapılan testlerde elde edilen olasılık değeri, 0.05'ten küçük olduğunda, H_0 hipotezi reddedilmekte ve bireysel ve zaman etkilerin her ikisinin de varlığına karar verilmektedir. Bu durumda iki yönlü sabit etkiler modeli ile tahmin yapılmaktadır. Tablo 4'te F testlerinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4.5. Model 1 için F Testleri

Test	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	Karar
F_1	281.37	0.00	Bireysel Etkiler ve Zaman Etkileri Vardır.
F_2	4.53	0.00	Bireysel Etkiler Vardır.
F_3	37.52	0.00	Zaman Etkileri Vardır.

Tablo 4.6. Model 2 için F Testleri

Test	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	Karar
F_1	933.61	0.00	Bireysel Etkiler ve Zaman Etkileri Vardır.
F_2	1156.09	0.00	Bireysel Etkiler Vardır.
F_3	126.13	0.00	Zaman Etkileri Vardır.

Tablo 4.5 ve Tablo 4.6'daki sonuçlara genel olarak bakıldığında, her iki model için de bireysel etkilerin ve zaman etkilerinin var olduğu görülmektedir. Bu sonuçtan hareketle, tahmin iki yönlü sabit etkiler modeli ile yapılmıştır.

4.7. İki Yönlü Sabit Etkilerle Model Tahmini ve Bulgular

Panel veri analizi, iki yönlü sabit etkiler modeli ile tahmin edilmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 4.7'de sunulmuştur.

Tablo 4.7. İki Yönlü Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Değişken	Model 1 ike = f (hukuk, işsizlik, dtaçıklık, yatırım, kamuharc, enf)		Model 2 kbgm = f (hukuk, işsizlik, dtaçıklık, yatırım, kamuharc, enf)	
	Katsayı	T istatistiği	Katsayı	T istatistiği
<i>hukuk</i>	0.024	12.86***	0.066	7.14***
<i>işsizlik</i>	-0.012	-4.17***	-0.165	-11.88***
<i>dtaçıklık</i>	0.025	4.85***	0.358	15.04***
<i>yatırım</i>	0.019	5.00***	0.047	2.48**
<i>kamuharc</i>	0.044	6.70***	0.091	2.80***
<i>enf</i>	-0.001	-1.19	-0.052	-12.34***
C katsayısı	0.602	43.12***	3.194	49.84***
R-kare	0.991	-	0.987	-
Düzeltilmiş R-kare	0.991	-	0.986	-
Denklemin standart hatası	0.014	-	0.073	-
Hata kareleri toplamı	0.420	-	10.533	-
F istatistiği	2080.762	-	1717.372	-

Model 1 tahmin sonuçlarından izlenebileceği gibi; “law (hukukun üstünlüğü)” değişkeni katsayısı teorik beklentilerimize uygun olarak pozitif çıkmıştır ve istatistiksel olarak yorumlanabilir düzeydedir. Bu bulgu, diğer tahmincilerle elde edilen sonuçlar ile de desteklenmektedir. Bu sonuçlara göre, hukukun üstünlüğü değişkeni kalkınma düzeyini olumlu yönde etkilemekte ve hukukun üstünlüğü değişkeninde meydana gelen 1 birimlik artış, kalkınma düzeyini 0.02 birim arttırmaktadır. Bu sonuçlar, literatürdeki Kaufmann (1999), Haggard vd. (2007,2011), Butkiewicz vd. (2006) nin çalışmalarıyla uyumludur. Benzer şekilde, Model 2’de de elde edilen bulgulara göre; hukukun üstünlüğü değişkeninde meydana gelen 1 birimlik artış, kalkınma düzeyini temsilen modelde kullanılan kişi başı gelir düzeyini %0.06 birim arttırmaktadır.

Benzer şekilde açıklayıcı değişken olarak modele dahil edilen “işsizlik” değişkeninin katsayısı da beklentilerimizle uyumlu olarak negatif çıkmıştır ve istatistiksel olarak anlamlıdır. İşsizlik oranında %1 birimlik artış, kalkınma düzeyini 0.012 birim düşürmektedir. Model 2’de ise Model 1 ile uyumlu olarak, işsizlik oranlarındaki %1 birimlik artış, kişi başı gelir düzeyini %0.16 birim düşürmektedir. Burada dikkat çeken husus; işsizlik oranlarındaki azalışın kişi başı gelir düzeyi üzerindeki etkisinin, kalkınma düzeyi üzerindeki etkisinden daha yüksek olduğu bulgusudur. Bu bulgunun sebebi olarak, kalkınma düzeyinin birçok farklı parametreden oluşması ve kişi başı gelir düzeyine göre uzun dönemli değişken olmasından kaynaklandığı ifade edilebilir. Kaynakların üretken olan sektörlere aktarılarak yeni istihdam olanaklarının oluşturulması ve işsizlik oranının düşürülmesiyle kalkınma düzeyi daha üst bir noktaya taşınacaktır.

Bir diğ er açıklayıcı de ğ işken olan “ticari d ışa açıklık” de ğ işkeni de beklentilerimizle uyumlu olarak Model 1’de pozitif çıkmıştır ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Ticari d ışa açıklık oranındaki %1 birimlik artış Model 1’e g ö re kalkınma düzeyini 0.025 birim arttırmakta, Model 2’ye g ö re ise %0.358 birim arttırmaktadır. Analizde kullanılan modellere g ö re; Ticari d ışa açıklığın kişi başı gelir üzerindeki etkisi, kalkınma düzeyine g ö re daha yüksektir. Bu durum 1980’lerden sonra uygulanan açık ekonomi politikalarının ö lkelerin refah düzeyini arttıracığı savını desteklemektedir.

Bir diğ er de ğ işken olan “yatırım oranları” de ğ işkeni de beklentilerimizle uyumlu olarak Model 1 ve Model 2’de pozitif çıkmıştır ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Yatırım oranındaki %1 birimlik artış kalkınma düzeyini 0.019 birim arttırmaktadır. Model 2’ye g ö re ise yatırım oranındaki %1 birimlik artış kişi başı gelir düzeyini %0.04 birim arttırmaktadır. Keynesyen politikalar gere ğ i yatırım düzeyinin artırılması ile istihdam olanakları ve üretim düzeyi artacak, ö lkelerin milli gelir artışlarına katkı sunacaktır.

Bir diğ er de ğ işken olan “kamu harcamaları” de ğ işkeni de yine beklentilerimizle uyumlu olarak Model 1’de pozitif çıkmıştır ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Kamu harcamalarındaki her %1 birimlik artış kalkınma düzeyini 0.044 birim arttırmaktadır. Model 2’de ise birinci modelle uyumlu olarak, Kamu harcamalarındaki her %1 birimlik artış kişi başı gelir düzeyini %0.09 birim arttırmaktadır. Literatürde kamu harcamalarının kalkınma göstergeleri üzerindeki etkisi konusunda farklı sonuçlar bulunmaktadır. Barro(1996), Landau(1986), Alexander(1990) ve Romer(1990)’e g ö re kamu harcamaları ekonomik büyümeyi yavaşlatırken, Ram(1986), Lin(1994) ve Kneller vd. (1999)’a g ö re kamu harcamaları pozitifdir. Bu farklı sonuçların sebebi olarak ise kamu harcamalarının etkin kullanılıp kullanılmadığı düşünölmektedir.

Analizde kullanılan son açıklayıcı de ğ işken olan “enflasyon oranı” de ğ işkeni Model 1’de istatistiksel olarak anlamlı de ğ ildir. Model 2’de ise birinci modelden farklı olarak, beklentilerimizle uyumlu olarak negatif çıkmış ve istatistiki olarak yorumlanabilir düzeydedir. Enflasyon oranlarındaki her %1 birimlik artış kişi başı gelir düzeyini %0.05 birim azaltmaktadır.

Yapılan analiz sonuçlarının güvenilirliğini, tutarlılığını ve sa ğ lamasını yapmak amacıyla model katsayıları DOLS (Dynamic Ordinary Least Square) ve FMOLS (Full Modified Ordinary Least Square) tahmincileri ile de belirlenmiştir. Pedroni(2000)

tarafından geliştirilen yöntemlerden DOLS yöntemi modele dinamik unsurları da ekleyerek içsellik sorunundan kaynaklı sapmaları düzeltirken, FMOLS yöntemi de sabit etkili tahmincilerde ortaya çıkabilen otokorelasyon, değişen varyans gibi sapmaları düzeltebilecek bir yöntemdir. Her iki model de tahminlerini sabitli ve deterministik trendli modellerle yapmaktadır. FMOLS ve DOLS panel tahmincileri ağırlıklandırılmış, havuzlanmış yöntemi kullanmaktadır. Elde edilen bulgular Tablo 4.8 ve Tablo 4.9’da sunulmuştur.

Tablo 4.8: DOLS Modeli Tahmin Sonuçları

Değişken	Model 1 ike = f (hukuk, işsizlik, dtaçıklık, yatırım, kamuaharc, enf)		Model 2 kbgm = f (hukuk, işsizlik, dtaçıklık, yatırım, kamuaharc, enf)	
	Katsayı	T istatistiği	Katsayı	T istatistiği
<i>hukuk</i>	0.012	1.44*	0.068	5.26***
<i>işsizlik</i>	-0.089	-8.14***	-0.167	-12.83***
<i>dtaçıklık</i>	0.139	7.88***	0.241	7.09***
<i>yatırım</i>	0.035	2.20**	0.045	2.84***
<i>kamuaharc</i>	0.062	1.92**	0.074	1.47*
<i>enf</i>	-0.061	-15.13***	-0.093	-10.36***
R-kare	0.996	-	0.998	-
Düzeltilmiş R-kare	0.963	-	0.988	-
Denklemin standart hatası	0.030	-	0.070	-
Hata kareleri toplamı	0.148	-	0.806	-

Tablo 4.9. FMOLS Modeli Tahmin Sonuçları

Değişken	Model 1		Model 2	
	Katsayı	T istatistiği	Katsayı	T istatistiği
<i>hukuk</i>	0.024	3.43***	0.073	4.95***
<i>işsizlik</i>	-0.039	-3.80***	-0.158	-7.30***
<i>dtaçıklık</i>	0.232	12.91***	0.373	9.83***
<i>yatırım</i>	0.042	2.86***	0.073	2.34***
<i>kamuaharc</i>	0.184	7.53***	0.114	2.20***
<i>enf</i>	-0.037	-12.32***	-0.076	-11.40***
R-kare	0.957	-	0.987	-
Düzeltilmiş R-kare	0.955	-	0.987	-
Denklemin standart hatası	0.033	-	0.072	-
Hata kareleri toplamı	2.081	-	9.912	-

FMOLS ve DOLS tahmincileri ile elde edilen bulgular da iki yönlü sabit etkiler modeli ile elde edilen bulgularla uyumludur ve benzer sonuçlara işaret etmektedir. Sadece Model 1’de enflasyon değişkeni iki yönlü sabit etkiler modeli ile elde edilen sonuçlarda anlamlı düzeyde değilken, FMOLS ve DOLS tahmincileri ile yapılan analizde anlamlı ve literatürle uyumlu olarak negatif katsayılı bulunmuştur.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bir ülkede bireylerin ve kurumların hukuka uygun davranmaları ve temel hak hürriyetlerin kanunlarla güvence altına alınması olarak tanımlanabilen “hukukun üstünlüğü” kavramı ve ekonomik kalkınma arası ilişki literatürde sıklıkla tartışılmakta ve hukukun üstünlüğünün kalkınmayı önlediği vurgulanmaktadır. Mülkiyet haklarının korunması, ulusal ve uluslararası sözleşmelerin teminat altına alınması, sözleşmelerde yer alan yaptırımların uygulanabilir olması hukukun üstün kılınması ile gerçekleşebilir ve bu sayede rekabetçi bir piyasa kurulabilir, ülke yatırımlar için elverişli bir hale gelir ve sonuçta ekonomik kalkınma düzeyi daha ileri seviyelere taşınabilir.

Bu çerçevede çalışmanın giriş bölümünü takip eden birinci bölümünde, hukukun üstünlüğü kavramının kuramsal tartışması yapılmış, bileşenleri ve tarihsel gelişimi incelenmiştir. İkinci bölümde ise kalkınma kavramı ele alınmış ve Türkiye’de kalkınma ile ilgili yapılanlar çalışmalara değinilmiştir. Üçüncü bölümde hukukun üstünlüğü ile kalkınma arasındaki ilişki irdelenmiş ve yazın taraması yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise ekonometrik analiz yapılarak, elde edilen bulgular tartışılmıştır. Çalışma tartışma ve sonuç bölümüyle devam etmiş ve kaynakların yazımıyla sonlandırılmıştır.

Çalışmanın analiz bölümünde hukukun üstünlüğü ve ekonomik kalkınma ilişkisini incelemek amacıyla iki farklı model kurulmuş ve panel veri analizi yöntemi kullanılarak değişkenler arasındaki ilişki incelenmiştir. Ayrıca sonuçların tutarlılığı FMOLS ve DOLS yöntemleriyle de sınanmıştır. Analizde örneklem olarak seçilmiş 85 ülke 1996-2019 yılı verileriyle kullanılmıştır. Analizde panel veri analiz yöntemi kullanılmış ve örneklem belli ülke grubuna ait olmadığı için iki yönlü rassal etkiler modeli kullanılmış olup, içsellik sınaması Hausman testi ile yapılmıştır. Modelde içsellik sorunu olduğu için analizde iki yönlü sabit etkiler modeli ile değişkenler arası ilişki incelenmiş ve içsellik sorunu giderilmiş, modellerin sonuçlarının güvenilir olduğuna karar verilmiştir.

Analizde kalkınma göstergeleri olarak “insani kalkınma endeksi(hdi=ike)” ve “kişi başı gelir düzeyi” kullanılmıştır. Hukukun üstünlüğü verisi olarak Dünya Bankası veri tabanında bulunan “rule of law” endeksi kullanılmıştır. Kalkınmayı etkilediği literatürde belirtilen “kamu harcamaları”, “enflasyon oranları”, “yatırım oranları”, “işsizlik oranları” ve “ticari dışa açıklık oranları” kontrol değişkenleri olarak modellere eklenmiştir.

Model 1'e göre hukukun üstünlüğü, bağımlı değişken olarak kullanılan "İnsani Kalkınma Endeksi"ni pozitif yönde etkilemektedir. Kontrol değişkenlerinden kamu harcamaları, yatırım oranları ve ticari dışa açıklık oranları insani kalkınma endeksini pozitif yönde etkilerken, işsizlik oranları negatif yönde etkilemektedir. Enflasyon oranları ise anlamlı değildir. Model 2'de hukukun üstünlüğü, bağımlı değişken olarak alınan kişi başı gelir düzeyini pozitif yönde etkilemektedir. Kontrol değişkenlerinin etkisi diğer modeldeki etkilerle paralel olup, ayrıca ilk modelde anlamlı bulunmayan enflasyon oranları da anlamlı ve negatif etkilidir. Bu sonuca göre, enflasyon oranları kişi başı geliri olumsuz etkilemesine rağmen, uzun dönemli, kümülatif özellik gösteren ve içinde sağlık ve eğitim değişkenlerini de kapsayan kalkınma düzeyinde doğrudan bir etkiye sahip değildir.

Kurulan modellerin tutarlılığını ve güvenilirliğini test etmek amacıyla ayrıca FMOLS ve DOLS yöntemleri kullanılarak da tahmin yapılmıştır. Bu tahmin sonuçları da iki yönlü sabit etkiler modeli ile bulunan sonuçlarla paralellik göstermektedir. Model 1 de anlamlı bulunmayan enflasyon oranları ise anlamlı ve negatif bulunmuştur.

Analiz sonuçlarına göre, literatürle uyumlu olarak hukukun üstünlüğü ekonomik kalkınmayı olumlu yönde etkilemektedir. Bu çerçevede ülkelerin hukukun üstünlüğünün göstergesi olarak; mülkiyet ve patent haklarını güvence altına alması, devlet işleyişinde ve politika uygulamalarında şeffaflık, hesap verilebilirlik, öngörülebilirlik olması ülkeyi yatırımlar için cazip hale getirecek ve sonuçta ekonomik büyümeyi destekleyecektir. Türkiye örneğinde, 2004 yılında Avrupa Birliği üyelik müzakerelerinin başlaması ile birlikte, birçok hukuksal ve demokratik reformlar hayata geçirilmiş ve sonuç olarak doğrudan yabancı yatırımlar, 1 milyar \$ düzeyinden 27 milyar \$ düzeyine yükselmiş ve buna paralel olarak milli gelir ve dolayısıyla kişi başı gelirden önemli artışlar kaydedilmiştir. Kişi başı gelir 2002 yılında 3688\$ iken 2009 yılında 9104\$'a, 2013 yılında ise 12614\$'a yükselmiştir. Hukuk reformları aynı ölçüde devam etmediği için yatırım düzeyi düşmüş, kişi başı gelir 2020 yılında 8550\$'a gerilemiş ve ülke orta gelir tuzağına düşmüştür (Altunöz, 2020). Ayrıca hukukun üstünlüğünün sağlanması kalkınma düzeyine nazaran kişi başı gelir düzeyini daha çok arttırmaktadır. Ekonomik büyümeye ve gelirin artmasına neden olan bu sürecin kalkınmaya dönüşmesi daha uzun zaman almaktadır. Kalkınmanın birçok bileşeni içeren bir kavram olması bu sonuçta etkilidir.

Ayrıca analizde kontrol değişkeni olarak kullanılan ticari dışa açıklığın, insani kalkınma endeksi ve kişi başı gelir üzerindeki etkisi pozitif yöndedir. Ticari dışa açıklığın

insani kalkınma üzerindeki etkisi, kişi başı gelirle kıyaslandığı zaman ise daha düşük düzeydedir. Bu durumun insani kalkınma endeksinin kişi başı gelirle kıyaslandığı zaman daha uzun dönemli olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Klasik İktisat doktrininin temel savlarından olan, dış ticaretin ülkelerin refah düzeyini arttıracacağı iddiasının analiz sonuçlarınca desteklendiği ifade edilebilir. Literatürde yapılan çalışmalar da dikkate alındığı zaman, bu sonucun literatüre paralellik gösterdiği ifade edilebilir. Türkiye örneğinde 1980 sonrası liberalizasyon süreci ile birlikte, dış ticaretin önündeki engeller kaldırılmış, sermaye hareketliliği kısıtlamaları kaldırılmış ve ülke için dışa açılma süreci başlamıştır. Sonuç olarak bu süreçle birlikte gelir düzeyi de artmıştır.

Analizde diğer kontrol değişkeni olan yatırımların ve kamu harcamalarının, insani kalkınma endeksi ve kişi başı gelir üzerindeki etkisi de pozitif yöndedir. Kamu harcamaları ve yatırım düzeyinde meydana gelen artışlar, kalkınma düzeyini arttırmaktadır. Bu sonuçlar kamu harcamaları ve yatırımların gelir düzeyini arttıracığını belirten Keynesyen politikalarla uyumludur. Yatırımların ve kamu harcamalarının artması ile birlikte yeni üretim olanaklarının tesis edilebilecek, gelir ve istihdam düzeyi de artacaktır. Analizde yatırımların etkisinin nispi olarak, kamu harcamalarından daha az olma sebebi, yatırımların verimli olup olmamasından kaynaklanabilir. Nitekim üretim faktörü olarak sermayenin kıt kaynaklardan olduğu ve ülkeye gelen yabancı sermayenin doğru kaynaklara aktarılması yatırımların gelir ve istihdamı arttırması bağlamında oldukça önemlidir.

Analiz sonuçlarına göre; kontrol değişkenlerinden işsizlik ve enflasyon oranlarındaki artışlar ise ekonomik kalkınma göstergelerinin her ikisini de negatif yönde etkilemektedir. Ekonomik büyüme, işsizlik oranları ve enflasyon, makroekonominin en temel üç değişkeni olup, işsizlik ve enflasyon kısa dönemlidir. Para ve maliye politikaları ile kısa dönemde bu oranlar düşürülse de uzun dönemde yatırımlar ve ülkelerin üretim kapasiteleri arttırılmadan bu düşüşlerin kalıcı olabileceğini belirtmek zordur. Bu oranları kalıcı olarak düşürmek ve ülkelerin orta gelir tuzağından çıkabilmelerini sağlamak için yapısal reformların hayata geçirilmesi, özellikle hukuki düzenlemelerin yapılması ve uygulanabilirliğinin sağlanması oldukça önemlidir. Bu düzenlemeler yapılmadan yeni sermaye girişleri sağlanamayacak, analiz sonuçlarından da görülebileceği gibi, yüksek işsizlik ve enflasyon oranları ülkelerin gelir ve kalkınma düzeylerini olumsuz yönde etkileyecektir.

Sonuç olarak; ekonomik kalkınma düzeyini artırabilmek için hukukun üstünlüğünün tesis edilmesi oldukça önemlidir. Bu bağlamda öncelikle var olan hukuki normların

uygulanması, uluslararası hukuk kurallarının ve evrensel hukukun gereksinimlerinin ulusal hukuk sistemi içine entegre edilmesi ve uygulanabilirliğinin sağlanması ve adaleti tesis etmekle görevli bireylerin bu ilkeler doğrultusunda eğitilmesi gerekmektedir. Uluslararası sermaye hareketliliği, günümüzde mal ve hizmet hareketliliğinden oldukça yüksek düzeydedir. Ayrıca sermayenin ise birçok ülkede ve ülkemizde kısıt olduğu dikkate alınır ise sermayenin ilgili ülkelere çekilebilmesi için hukukun üstünlüğünün tesis edilmesi, sürdürülebilir kalkınma bağlamında hayati önem arz etmektedir.

6. KAYNAKLAR

- Acemoğlu, D. & Robinson, J.A. (2017). *Ulusların Düşüşü*. (Çev. Velioglu, F. R.). İstanbul: Doğan Kitap (Eserin orijinali 2012’de yayımlandı).
- Adelman, I. & Yeldan, E. (1999). The End of the Developmental State? A General Equilibrium Investigation on the Sources of the Asian Crisis within a Multi-Region, Inter-temporal CGE Model. *California Agricultural Experiment Station Giannini Foundation of Agricultural Economics, Working Paper*. No.888.
- Akalın G. (2021). Hukukun Üstünlüğü ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri İçin Ampirik Bir İnceleme. Karabulut, Ş. (Editör), *Ulusal, Uluslararası ve Küresel Ölçekte İktisat Uygulamaları* içinde (341-354). Gazi Kitabevi.
- Aktan, C. C. ve Vural, T. Yeni Kurumsal İktisada Katkıda Bulunan Başlıca İktisatçılar. (25/01/2021) <http://www.canaktan.org/ekonomi/kurumsal-iktisat/yenikurumonculer.htm>
- Aktan, C.C. (2017). Anayasal İktisat ve Vergilemede Hukuki Güvenlik İlkesi. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 101-116.
- Altunöz, U. (2020). Türkiye Ekonomisi İçin Orta Gelir Tuzağı Analizi. *Vergi Dünyası*, Ekim,2020, 470.
- Aristoteles. (2016). *Politika*. (Çev: Tunçay, M.). İstanbul: Remzi Yayınları.
- Baltagi, B. H. (2001). *Econometric Analysis of Panel Data* (2nd Editions). New York: John Wiley & Sons.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data* (3th Editions). New York: John Wiley & Sons.
- Barro R. J. (1996). Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study. *NBER Working Paper*, No.5698.
- Barro, R. J. & Martin, X. S. (1992). Convergence. *Journal of Political Economy*, 100 (2), 223–251.
- Başol, K., Durman, M. ve Çelik, M.Y. (2005). Kalkınma Sürecinin Lokomotifini; Doğal Kaynaklar. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 14, 61-71.
- Baykal, C. M. (2008). Hukuk-Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine. *Ankara Barosu Dergisi*, 66 (4), 76-87.
- Beyaert, A. & Camacho, M. (2008). TAR Panel Unit Root Tests and Real Convergence: An Application to the EU Enlargement Process. *Review of Development Economics*, 12(3), 668-681.
- Blanchard, O. & Tirole, J. (2021). *Major Future Economic Challenges*. France Strategie.
- Boettke, P. & Subrick J. R. (2003). Rule of law, development and human capabilities. *Supreme court Economic Review*, Vol.10, 109-126.

- Böhm, F. (1962). Democracy and Economic Power. *Universitas Stuttgart*, Vol. 5(1), 351.
- Buchanan, J.M. (1987). The Constitution of Economic Policy. *The American Economic Review*, Vol. 77 (3), 243-250.
- Butkiewicz, J.L. & Yanikkaya, H. (2006). Institutional quality and economic growth: Maintenance of the rule of law or democratic institutions, or both?. *Economic Modelling*, 23 (4), 648-661.
- Corten O. (2009). *Le Discours du Droit International pour un Positivisme Critique*. Paris.
- Çevik, K. (2007). *Ekonomi Hukuku Yaklaşımı ile Banka Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Devlet Planlama Teşkilatı/ Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Beş Yıllık Kalkınma Planları. 1963, 1968, 1973, 1979, 1985, 1990, 1996, 2001, 2007, 2014, 2019. (20/01/2021) <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>
- Dollar, D. & Kraay, A. (2000). Property Rights, Political Rights, and the Development of Poor Countries in the Post-Colonial Period. *World Bank Working Papers*.
- Dollar, D. & Kraay, A. (2003). Institutions, Trade and Growth. *Journal of Monetary Economics*, 50 (1), 133-162.
- Eğilmez, M. (2018). *Değişim Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erkiner, H. H. (2013). Yirmi Birinci Yüzyılda, Birleşmiş Milletler'in "Hukuk Devleti" ve "Hukukun Üstünlüğü" Yaklaşımı ve Bunun Uluslararası Hukuk Bakımından Yeri ve Değeri. *İÜHFİM*, 71 (1), 353-380.
- Ersungur M.Ş ve Doru Ö. (2014). Türkiye’de Dış Ticaret ve Kalkınma İlişkisinin Ekonometrik Analizi 1980-2010. *Ankara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 28 (3), 225-240.
- Gemalmaz, H.B. (2018). *Mülkiyet Hakkı (Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi-6)*. Ankara: Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi.
- Gözler, K. (2015). *Anayasa Hukukunun Genel Esasları* (Yedinci Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Gözlügül, S. V. (2013). Uluslararası Hukuk Boyutuyla Hukukun Üstünlüğü. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(2), 1423- 1454.
- Greene, W. H. (2003). *Econometric Analysis*, (5th Editions). Upper Saddle River, N.J.: Prentice- Hall.
- Gujarati D. N. (1999). *Basic Econometrics, Mc Graw Hill* (3rd Editions). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Güney, T. (2017). Sürdürülebilir Kalkınma Açısından Ekonomik Özgürlüğün Önemi: Panel Veri Analizi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19 (32), 8-14.

- Güney, T. (2017). Türkiye ve Brics Ülkelerindeki Ekonomik Özgürlüğün Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi. *International Review of Economics and Management*, 5 (2), 30-47.
- Gürkan, Ö. (1999). *İktisada Giriş*, (3. Baskı), Ankara: Attila Kitabevi.
- Hadri, K. (2000). Testing for Stationarity in Heterogenous Panels. *Econometrics Journal*, 3(2), 148-161.
- Haggard S., & Tiede L. (2011). The Rule of Law and Economic Growth: Where are We?. *World Development*, 39 (5), 673-685.
- Haggard, S., MacIntyre, A. & Tiede, L. (2007). The Rule of Law and Economic Development. *The Annual Review of Political Science*, Vol.11, 205-234.
- Hallam, H. (1827). *The Constitutional History of England*. Vol. 1, 441.
- Helmke, G. & Rosenbluth, F. (2009). Regimes and the Rule of Law: Judicial Independence in Comparative Perspective. *The Annual Review of Political Science*, Vol. 12, 345-366.
- Hobbes, T. (1995). *Leviathan* (Çev. Lim, S.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Im, K., Pesaran, H. & Shin, Y. (1997). Testing For Unit Roots in Heterogenous Panels. *Mimeo, Department of Applied Economics*, University of Cambridge.
- Im, K., Pesaran, H. & Shin, Y. (2003). Testing For Unit Roots in Heterogenous Panels. *Journal of Econometrics*, 115, 53-74.
- Karaçay, H. (2008). *Sosyo Ekonomik Kalkınmada Fiziki ve Beşerî Sermaye: Vakıflar Genel Müdürlüğü Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Karakaya, U. & Kantarcı, H. B. (2015). The Relationship between Democracy, Freedom, and Economic Development. *World Academy of Science, Engineering and Technology*, Vol.9, No:6.
- Karataş, M. ve Çankaya, E. (2010). İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşerî Sermayeye İlişkin Bir İnceleme. *Mehmet Akif Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 29-55.
- Karayalçın, Y. (1992). Hukukun Üstünlüğü (Kavram- Bazı Problemler), <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/457/5205.pdf> (10.01.2021).
- Kaufmann, D., Kraay, A. & Zoido P. (1999). Governance Matters. *World Bank Policy Research Working Paper*, S:2196.
- Knack, S & Keefer, P. (1995). Institutions and Economic Performance: Cross-Country Tests Using Alternative Institutional Measures. *Economics & Politics*, 7(3), 207-227.
- Kneller, R., Bleaney, M. F. & Gemmell, N. (1999). Fiscal policy and growth: evidence from OECD countries. *Journal of Public Economics*, 74(2), 171-190.

- Kramer, M.H. (2010). Freedom and The Rule of Law. *Alabama Law Review*, 61(4), 845.
- Landau, D. (1986). Government and Economic Growth in the Less Developed Countries: An Empirical Study for 1960-1980. *Economic Development and Cultural Change*, 35(1), 35-75.
- Levin, A., Lin, C. & Chu, J. (2002). Unit Roots Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite Sample Properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 24.
- Lijphart, A. (1997). *Çağdaş Demokrasiler* (Çev. Özbudun E. ve Onulduran E.). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Lin, S. (1994). Government Spending and Economic Growth. *Applied Economics*, 26(1), 83-94.
- Locke, J. (2000). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme* (çev. Topçu, M.D.). Ankara: Öteki Yayınları.
- Maddala, G.S. & Wu, S. (1999). A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 631-652.
- Magna Carta Libertatum. (1215). (Çev: U.A.Metin.) 12/08/2021 tarihinde <https://www.istanbulbarosu.org.tr/files/docs/Magna2017-2.pdf> web sitesinden alınmıştır.
- Ozpolat, A., Guven, G. G., Ozsoy, F. N. & Bahar, A. (2016). Does Rule of Law Affect Economic Growth Positively?. *Research in World*. 7 (1), 107-117.
- Özbudun, E. (2011). *Türk Anayasa Hukuku* (Gözden Geçirilmiş 12. Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özel, H.A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(1), 63-72.
- Parasız, D. (2005). *Kalkınma Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Pedroni, P. (2000). Full Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels, Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels. *Advances in Econometrics*, Vol.15, 93-130.
- Pesaran, H. (2006). *A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence*. Cambridge University, Working Paper, No:0346.
- Platon, (2019). *Yasalar* (Çev. Şentuna, C. ve Babür, S.). Ankara: Pharmakon Kitap.
- Psacharopoulos G. (1994). İnsan Sermayesi Üzerine Kavramlar ve Karmaşalar. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6 (6), 217-221.
- Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press.
- Reynolds, N. B. (1989). Grounding the Rule of Law. *Ratio Juris*, Vol. 2 (1), 3.

- Robbins, L. (1932). *Essay on The Nature Significance of Economic Science*. University of London.
- Romer, P. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71–102.
- Sakal, M. ve Şahin, E.A. (2010). Anayasal İktisatın Temel Felsefesi ve Türkiye’de Uygulanabilirlik Koşulları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1), 75-114.
- Savaş, V. F. (1993). Ekonomik Anayasa. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını*, s.19-33.
- Savatier, R. (1980). *Hukuki ve Ekonomik Açından Borçlar Teorisi*. (Çev. Önen, T. ve İnal, T.). Ankara: Akadem Yayınları.
- Sen, A. (1997). *Resources, Values and Development*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- Sen, A. (2000). *Development as Freedom*. New York: Anchor Books.
- Seyidoğlu, H. (1992). Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük. Ankara: Güzem Yayınları.
- Seyidoğlu, H. (2006). *İktisat Biliminin Temelleri*. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Solow, R.M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Stiglitz J. (2014). *Eşitsizliğin Bedeli: Günümüz Bölünmüş Toplumunu, Geleceğimizi Nasıl Tehdit Ediyor?* (Çev. İşler, O.). İstanbul: İletişim Yayınları (Eserin orijinali 2012’de yayımlandı).
- Şahin, Y. E. (2009). Sosyal Devlet ve Yönetişimci Devletin Kamu Politikalarında Yaşanan Değişim: IV. ve IX. Kalkınma Planları Örnekleri. *Toplum ve Demokrasi*, 3 (5), 57-72.
- Tarı R. (2011). *Ekonometri* (7. Basım). İstanbul: Umuttepe Yayınları.
- Taylor, M. & Sarno, L. (1998). The Behaviour of Real Exchange Rates During the Post-Bretton Woods Period. *Journal of International Economics*, 46, 281-312.
- Telli, K. (2014). Birleşmiş Milletler 2015 Sonrası Kalkınma Gündemi ve Hukukun Üstünlüğü İlişkisi. *Ankara Barosu Dergisi*, 72 (4), 311-326.
- Turan, T. (2008). *İktisadi Büyüme Teorisine Giriş*. İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Turhan, A. (2013). İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4 (2), 357-378.
- Türedi, S. (2013). Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Ekonomik Büyüme Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analizi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 4 (7), 298-322.

- Türkbağ, A. U. (2003). *Hukuk ve Ekonomi Anlayışı ya da Hukukun Ekonomik Analizi*, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, 8. Kitap, İstanbul: İstanbul Barosu Yayını, s.58-68.
- UN Report of the Secretary-General. (2004). *Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies*. S/2004/616, para. 6.
- UNDP (15/01/2021) Retrieved from: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>
- UNDP. (2013). *Rule of Law and Development: Integrating Rule of Law in the Post-2015 Development Framework*.
- Uygun, O. (2015). *Devlet teorisi* (2. Baskı). İstanbul: XII Levha Yayıncılık.
- WJP (25/06/2021) Retrieved from: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index-2020>
- Yapraklı, S. (2008). Kurumsal yapının ekonomik büyümeye etkisi: Üst orta gelir düzeyindeki ülkeler üzerine bir uygulama. *Ege Akademik Bakış*, 8 (1), 301-317.
- Yaylalı, M. (2018). Hukuk Devleti ve Hukukun Üstünlüğü Kavramları: Albert Venn Dicey ve Hans Kelsen. *Liberal Düşünce Dergisi*, 23 (91-92), 93-109.
- Yıldırım, K., Karaman, D. ve Taşdemir, M. (2016). *Makroekonomi* (Güncellenmiş 13. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları.

7. EKLER

Ek 1. Analize Dahil Edilen Ülkeler

1	Arnavutluk	31	Fransa	61	Hollanda
2	Cezayir	32	Almanya	62	Yeni Zelanda
3	Ermenistan	33	Gana	63	Nijer
4	Avusturya	34	Yunanistan	64	Norveç
5	Bahamalar	35	Guatemala	65	Panama
6	Bahreyn	36	Macaristan	66	Peru
7	Bangladeş	37	İzlanda	67	Polonya
8	Barbados	38	Hindistan	68	Portekiz
9	Belçika	39	Endonezya	69	Romanya
10	Bolivya	40	İran	70	Rusya
11	Brunei	41	İrlanda	71	Rwanda
12	Bulgaristan	42	İsrail	72	Slovakya
13	Burkina Faso	43	İtalya	73	Slovenya
14	Burundi	44	Jamaika	74	Güney Afrika
15	Kamerun	45	Ürdün	75	Güney Kore
16	Kanada	46	Kuveyt	76	İspanya
17	Çad	47	Kırgızistan	77	Svaziland
18	Şili	48	Letonya	78	İsveç
19	Kolombiya	49	Litvanya	79	İsviçre
20	Kosta Rika	50	Lüksemburg	80	Tayland
21	Hırvatistan	51	Malavi	81	Türkiye
22	Kıbrıs Rum Kesimi	52	Malezya	82	Ukrayna
23	Çekya	53	Mali	83	Birleşik Krallık
24	Danimarka	54	Malta	84	Uruguay
25	Dominik	55	Moritanya	85	ABD
26	Ekvador	56	Mauritius		
27	Mısır	57	Meksika		
28	El Salvador	58	Moldova		
29	Estonya	59	Fas		
30	Finlandiya	60	Nepal		